

5.

Puolapuut.

Postikyyditys Arrasista Montreuil-sur-Meriin tapahtui vielä niihin aikoihin pienillä keisarikunnan-aikuisilla vaunuilla. Nämä "vaunut" olivat tavallisesti kaksipyöräisiä hyvillä pontimilla varustettuja rattaita, jotka olivat sisäpuoleltaan verhotut vaaleankeltaisella nahalla ja joissa oli tilaa vain kahdelle hengelle, ajajalle ja matkustajalle. Pyörissä oli pitkät suoja-kopat, jotka pitivät vastaantulijan rattaat sopivan välimatkan päässä ja joita vielä näkee Saksan teillä. Postilähetyksiä varten oli rattaiden takaosaan kiinnitetty suunnattoman suuri pitkulainen laatikko. Tämä laatikko oli maalattu mustaksi ja rattaat keltaisiksi.

Nämä ajovehkeet, joidenlaisia ei nykyään enää missään tapaa, olivat muodoltaan kummallisen kömpelöitä ja rumia, ja kun näki niiden kulkevan tietään kaukana taivaanrannalla, luuli niitä aivan termiitti-hyönteisiksi, joiden hoikasta keskiruumiista roikkuu paksu taka-osa. Muuten kulkivat ne jotenkin nopeaan. Kun sellaiset postivaunut lähtivät Arrasista yöllä yhden aikoihin, Pariisin postivaunujen saavuttua, tulivat ne Montreuil-sur-Meriin vähän ennen kello viittä aamulla.

Tuona yönä törmäsivät Hesdinin tietä Montreuil-sur-Meriin pyrkivät postivaunut juuri muutamasta kadunkulmasta kaupunkiin kääntyessään vastaan tuleviin pieniin rattaisiin, joita veti valkoinen hevonen ja joissa istui vain yksi viittaan kietoutunut mieshenkilö. Pikku-rattaiden pyörä sai aimo täräyksen. Ajaja huusi miestä pysähtymään, mutta matkustaja ei kuunnellut häntä, vaan ajoi pois täyttä laukkaa.

"Ompa tuolla miehellä hiton kiire!" manaili ajaja.

Mies, jolla oli näin kova kiire, on sama, jonka olemme nähneet juuri sääliä herättävissä tuskissa kamppailleen.

Minne hän meni? Hän ei olisi osannut siihen vastata. Miksi hän moista kiirettä piti? Hän ei siitä tiennyt. Hän meni minne sattuma vei. Minne siis? Arrasiin varmaankin? mutta ehkä hän meni muuallekin. Joskus tunsin hän sen itsekin ja vavahti. Hän painui yön pimeyteen kuin mihinkin kuiluun. Joku häntä työnsi, joku häntä veti. Mitä hänen sielussaan liikkui, sitä ei kukaan osaa sanoa, mutta kaikki sen ymmärtävät. Kuka ihminen ei ole ainakin kerran elämässään astunut tähän tuntemattomaan pimeään luolaan?

Hän ei ollut vielääkään mitään päättänyt, ratkaissut, määrännyt eikä tehnyt. Hän ei ollut johtopäätöksissään päässyt mihinkään varmaan tulokseen. Nyt jos milloinkaan oli hän aivan samalla kohdalla missä ensi hetkelläkin.

Miksi meni hän Arrasiin?

Hän toisteli myötäänsä itselleen samaa, joka oli saanut hänet tilaamaan Scaufflairen rattaat: — olipa tulos mikä tahansa, eihän tekisi pahaa nähdä kaikki omin silmin, arvostella kaikkea omakohtaisesti; — sehän olisi sitäpaitsi sangen järkevääkin, sillä olihan hyvä tietää kaikki, mitä mahdollisesti tapahtuu; — vaikeahan olikin mitään päättää, ennenkuin itse näkee ja tarkastelee; — etäältä tekee mielikuvitus vähäpätöisetkin seikat vuorten korkuisiksi; — voipa kaiken lopuksi ehkä käydä niinkin, että kun hän näkee tuon Champmathieun, joka varmastikin on oikea roisto, hänen omatuntonsa rauhottuu suuresti, eikä ehkä enää tunnu lainkaan vaikealta lähettää häntä vankilaan sijastaan; — totta on myöskin, että Javert sekä Brevet, Chenildieu ja Cochepaille, nuo vanhat rangaistusvangit, olivat hänet tunteneet; — mutta häntäpä eivät he varmastikaan tuntisi; mikä joutava ajatuskin! — Javert ei moista enään uneksanutkaan; — kaikki epäluulot ja otaksumat ovat tavallisesti itsepäisimpiä; — vaaraa ei siis ollut lainkaan; — tapaus oli tosin kovin surkea, mutta varmasti hän siitä kunnialla suoriutuu. Oli miten tahansa: hän piti kohtaloaan, niin pahaksi kuin se muodostuisikaan, omissa käsissään; — hän vallitsi sitä täydellisesti.

Hän takertui lujasti tähän ajatukseen.

Sanoaksemme totuuden, ei hän pohjimmalta olisi lainkaan halunnut mennä Arrasiin.

Mutta kuitenkin oli hän sinne menossa.

Näitä miettiessään hoputti hän herkeämättä hevostaan, joka juoksi säännöllistä lujaa laukkaansa kaksi ja puoli lieutä tunnissa.

Sitä mukaa kun rattaat etenivät tunki hän sisässään jonkun peräytyvän.

Päivän koittaessa oli hän keskellä autioita ketoja; Montreuil-sur-Merin kaupunki oli kaukana hänen takanaan. Hän katseli taivaanrannan vaalenemista; hän katseli talvisen aamun kylmäin muotojen liukumista silmiensä editse, niitä kuitenkaan näkemättä. Aamulla on aaveensa kuten illallakin. Hän ei niitä nähnyt, niitä aaveita, mutta hänen tietämättäänkin tunkeutuivat näiden ja kukkulain hämärät hahmopiivat salaperäisellä voimalla hänen sieluunsa ja synkensivät yhä hänen surullista, masentunutta mielialaansa.

Joka kerta kun hän kulki yksinäisten teiden varsilla töröttävään talojen ohi, sanoi hän itselleen: niitä löytyy sentään ihmisiä, jotka voivat nukkua!

Hevosen laukka, valjaissa kilisevät kulkuset, pyöräin räminä saivat aikaan vionon, yksitoikkoisen äänen. Se ääni on viehättävä, kun ilo sydämessä asustaa, mutta tuskallinen, kun murhe mieltä painaa.

Oli jo iso päivä hänen saapuessaan Hesdiniin. Hän pysähytti majatalon edustalla antaakseen hevosen hiukan puhaltua ja toimittaakseen sille kauroja.

Tämä hevonen oli, kuten mainitsi Scaufflairekin, tuota pientä Boulognen rotua, jolla on päätä ja mahaa liaksi eikä tarpeeksi kaulaa, mutta jolla on avonainen rinta, leveät lautaset, jalka kuiva ja hieno, kavio kestävä; se on rumaa, mutta vahvaa ja tervettä rotua. Mainio elukka oli juossut viisi lieutä kahdessa tunnissa, eikä vielä hikipisaraakaan näkynyt sen kyljissä.

Matkustaja ei ollut laskeutunut rattailta. Tallipoika, joka oli juuri tuonut kauroja, kumartui äkkiä tarkastelemaan vasenta pyörää.

"Aijotteko pitkällekin vielä näillä vehkeillä?" kysyi poika.

Hän vastasi melkein mietteistään havahtumatta:

"Kuinka niin?"

"Pitkältäkö jo olette matkustanut?" kysyi jälleen poika.

"Viisi lieutä".

"Oho!"

"Miksi sanotte: oho?"

Poika kumartui uudestaan, ei puhunut mitään, tarkastelihan vaan pyörää, kunnes lopulta ojentautui suoraksi ja vastasi:

"Siksi vaan, että tuo pyörä on kyllä voinut kulkea viisi lieutä, mutta nyt ei se varmasti kestäisi enää neljännestäkään".

Matkustaja hypähti rattailta.

"Mitä sanottekaan, ystäväni?"

"Sanon vaan, että on oikea ihme se, että olette voinut kulkea viisi lieutä vierimättä hevosinenne päivinenne maantienojaan. Katsokaas tänne".

Pyörä oli todellakin pahasti vahingoittunut. Postivaunujen töyttäys oli katkaissut kaksi puolapuuta ja vioittanut rumpuakin niin, ett'ei mutteri enää pysynyt kiinni.

"Ystäväiseni", sanoi hän tallipojalle, "kaihan täällä löytyy vaunuseppä?"

"Tietävästi, herra".

"Tehkääpä hyvin ja käykää hakemassa häntä".

"Hän asuukin ihan tässä parin askeleen päässä. Hoi! mestari Bourgaillard!"

Vaunuseppä, mestari Bourgaillard seisoi majansa kynnyksellä. Hän tuli tarkastelemaan pyörää ja irvisti kuin katkennutta jalkaa tutkiva haavalääkäri.

"Voitteko heti paikalla korjata tämän pyörän?"

"Kyllä, herra".

"Milloin saan taas lähteä matkalle?"

"Huomenna".

"Huomenna!"

"Tässä on työtä hyvin päiväksi. Onko herralla kiire?"

"Hyvin kiire. Minun täytyy päästä matkaan viimeistään tunnin kuluttua".

"Mahdotonta, herra".

"Minä maksan, mitä vaan vaaditte".

"Mahdotonta".

"No olkoon menneeksi! Kahden tunnin kuluttua".

"Mahdotonta tänään. Täytyy laittaa uudestaan kaksi puolapuuta ja rumpu. Herra ei voi mitenkään lähteä ennen kuin huomenna".

"Asiani ei siedä huomiseen viipymistä. Mutta jos ei tätä pyörää korjattaisikaan, vaan pantaisiin sijaan uusi?"

"Miten niin?"

"Tehän olette vaunuseppä?"

"Tietävästi, herra".

"Ettekö voi myydä minulle toista pyörää? Silloinhan voisin lähteä heti paikalla".

"Ettäkö vaihtopyörä?"

"Niin".

"Minulla ei satu nyt olemaan valmista pyörää Teidän rattaisiinne. Pyörät kuuluvat tavallisesti pariin. Ne eivät sovi toisiinsa sattumalta".

"Siinä tapauksessa myykää minulle pari pyöriä".

"Herra, kaikki pyörät eivät sovi kaikkiin akseleihin".

"Mutta voisihan ainakin koettaa".

"Se on turhaa, herra. Minulla on myytävänä vain vankkurin pyöriä. Tämä on talonpoikaista seutua tämä".

"Ettekö voi sitten vuokrata minulle rattaita?"

Vaunuseppä oli ensi silmäyksellä huomannut, että matkustajan rattaat olivat vuokratavaraa. Hän kohautti olkapäitään.

"Pitelettepä Te niitä kauniisti, niitä vuokrarattaita! Jos minulla olisikin, niin en minä niitä Teille vuokraisi".

"No myykää sitten!"

"Ei minulla ole rattaita".

"Eikö! Ei minkäänlaisia ratasvehkeitä? Tyydyn vähään, kuten huomaatte".

"Tämä on talonpoikaista seutua tämä. Vaikka kyllähän minulla sentään on tuolla vajassa", lisäsi seppä, "vanhat vaunut, jotka muuan kaupunkilainen jätti tänne minun säilyyni ja joita hän ei itse milloinkaan käytä. Kyllähän minä ne vuokraisin, mitäs se minulle tekisi, mutta jos se kaupunkilainen sattuisi ne näkemään! Ja sitten ne ovat vaunut; pitäisi olla kaksi hevosta".

"Minä otan kaksi kyytihevosta".

"Minne herra matkustaa?"

"Arrasiin".

"Ja herra aikoo saapua sinne jo tänään?"

"Aivan niin".

"Herra aikoo ottaa kaksi kyytihevosta?"

"Miks'eikäs?"

"Onko herrasta yhdentekevää saapua perille vasta kello neljä huomen-aamulla".

"Ei suinkaan".

"Katsokaas, niiden kyytihevostenkin laita on niin ja näin... — Onko herralla passia?"

"On kyllä".

"No niin, jos herra ottaa kyytihevokset, ei herra saavu Arrasiin ennen kuin huomenna. Tämä on vähän niinkuin syrjätietäkin. Kestikievarit ovat huonossa kunnossa ja hevoset ovat pelloilla. Nyt on tärkeä kyntö-aika alkamassa, täytyy olla paljon aurankiskojia, eikä siinä kyytihevosiakaan säästetä. Herran täytyisi odottaa ainakin kolme neljä tuntia jokaisessa vaihtopaikassa. Ja sitten melkein käyden sitä ajetaan. On paljon vastamäkiäkin noustavina".

"No sitten menen minä ratsain. Riisukaa hevonen rattaiden edestä.

Kaihan täältä saa jostain satulan ostaa?"

"Tiettävästi. Mutta sietääkö tuo Teidän hevosenne satulaa?"

"Se on totta, nythän muistankin. Ei se siedä satulaa".

"Siis..."

"Mutta kaihan täältä kylästä saa vuokrata hevosen?"

"Hevosenko, jolla sopisi laskettaa Arrasiin yhtä painoa?"

"Niin".

"Sellaista hevosta ei löydy näillä main. Ja ostaa se pitäisi, sillä eihän Teitä täällä kukaan tunne. Mutta sellaista ette Te saa ette ostamalla ettekä vuokraamalla, ette viidellä sadalla frangilla ettekä tuhannellakaan!"

"Mikäs tässä neuvoksi tulee?"

"Parasta on suoraan sanoen, että minä korjaan tuon pyörän ja että Te lykkäätte matkanne huomiseen".

"Huomenna on liian myöhään".

"No sille ei sitten hittokaan mitään mahda!"

"Eikö tästä mene postivaunuja Arrasiin? Milloin ne tästä ohi ajavat?"

"Ensi yönä. Molemmat postivaunut kulkevat öisin, niin tulevat kuin menevätkin".

"Oikeinko tosiaan Teiltä menee kokonainen päivä tämän pyörän korjaamiseen?"

"Kokonainen päivä ja tarkkaan sittenkin!"

"Mutta jos panisi pari apumiestä?"

"Vaikka panisi kymmenen!"

"Mitähän olisi sitoa nuo puolapuut nuorilla?"

"Puolapuut kylläkin; mutta ei rumpua. Ja sitten on kehäkin vikaantunut".

"Eikö täällä löydy yhtään ajoneuvojen vuokraajaa?"

"Ei".

Hän tunsi suunnatonta iloa.

Nyt oli ilmeisesti kaitselmus itse asioita ohjaamassa. Se oli rikkonut rattaiden pyörän ja pakottanut hänet pysähtymään matkalla. Hän ei ollut suinkaan masentunut ensi rasituksista; hän oli ponnistanut kaikkensa matkan jatkamiseksi; hän oli tarkasti ja omantunnon mukaisesti koettanut kaikkia keinoja; hän ei ollut väistänyt vuodenaikaa, väsymystä eikä kulunkeja; hän ei saattanut moittia itseään mistään. Ell'ei hän etemmäksi päässyt, niin ei se ollut hänen vikansa. Asia ei enää koskenut häntä eikä hänen omaatuntoansa, sitä johti kaitselmus.

Hän hengitti syvään. Hän hengitti vapaasti, täysin rinnoin, ensi kerran Javertin käynnin jälkeen. Hänestä tuntui kuin olisi rautakäsi, joka oli puristanut hänen sydäntään jo kaksikymmentä tuntia, hellittänyt otteensa.

Hänestä näytti kuin olisi Jumalakin ilmaissut olevansa hänen puolellaan.

Hän selvitti itselleen, että hän oli tehnyt voitavansa ja että hän voi nyt kääntyä vallan rauhallisesti takaisin.

Jos hänen keskustelunsa vaunusepän kanssa olisi tapahtunut jossakin majatalon huoneessa, ei olisi ollut ketään sitä kuulemassa eikä todistamassa, asia olisi jäänyt sikseen, ja otaksuttavaa on, ett'emme mekään voisi kertoa ainuttakaan niistä tapauksista, joista myöhemmin tulemme puhumaan. Mutta tämä keskustelu oli tapahtunut tiellä. Missä kaksi kadulla haastelee, siihen kohta piiri muodostuu. Niitä on ihmisiä, jotka eivät parempaa pyydä kuin töllistellä ja nähdä. Hänen haastellessaan sepän kanssa oli muutamia ohikulkijoita pysähtynyt heidän ympärilleen. Kuunneltuaan hetkisen oli muuan nuori poika, jota ei kukaan ollut huomannut, eronnut joukosta ja lähtenyt juosta vilistämään.

Samassa kun matkustaja sen sisäisen neuvottelun jälkeen, jonka juuri esitimme, oli päättänyt kääntyä takaisin, palasi tämä lapsi paikalle. Hänen seurassaan oli muuan vanha vaimo.

"Herra", alkoi eukko, "poikani sanoo, että Te haluaisitte vuokrata rattaat".

Nämä yksinkertaiset, lapsen taluttaman eukon lausumat sanat saivat hien virtaamaan hänen selkäänsä alas. Hän luuli näkevänsä käden, joka oli hänet päästänyt, kohoavan uudestaan esiin pimeästä, valmiina tarttumaan häneen jälleen.

Hän vastasi:

"Niinpä niin, eukkoseni, minä haluan todellakin vuokrata rattaat".

Ja hän kiiruhti lisäämään:

"Mutta täällähän ei niitä ole saatavissa".

"On kyllä", sanoi vanhus.

"Missä sitten?" virkahti seppä.

"Minulla", vastasi eukko.

Hän säpsähti. Kauhistava käsi oli tarttunut häneen uudelleen.

Eukon vajassa oli todellakin jonkunlaiset pajukoriset rattaat. Seppä ja tallipoika, jotka harmikseen huomasivat matkustajan luistavan heidän käsistään, astuivat väliin.

"Ne olivat perin kurjat ratasvehkeet, — kori oli pelkältään akseliin kiinnitetty, — tosin riippuivat istuimet sisäpuolelta nahkahihnojen varassa, — ei mitään sateensuojaa, — pyörät olivat ruosteiset ja kosteuden mädättämät, — ei niillä paljoakaan pitemmälle pääsisi kuin noilla pikku-rattaillakaan, — oikeat retelit koko rattaat! — herra tekisi aika tyhmästi, jos niillä lähtisi, — j.n.e. j.n.e."

Kaikki tuo oli totta, mutta nämä retelit, nämä kurjat ratasvehkeet — olivat sitten muuten millaiset tahansa — kulkivat kaksin pyörin ja niillä voi ehkä päästä Arrasiin.

Hän maksoi mitä pyydettiin, jätti pikku rattaansa sepän korjattaviksi ottaakseen ne sitten palatessaan, valjastutti valkean hevosen uusien rattaiden eteen, astui niihin ja jatkoi näin aamulla alkamaansa matkaa.

Kun ränsistyneet rattaat hänen niihin astuessaan arveluttavasti horjahtivat, tunnusti hän itselleen, että hän oli hetkistä ennen tuntenut salaista iloa siitä, ett'ei hän sentään sinne saavu, minne on matkalla. Hän tutki tätä iloa ikäänkuin suuttuneena ja huomasi sen mielettömäksi. Miksi iloita siitä, että jää tielle? Hänhän tekee tämän matkan omasta vapaasta tahdostaan. Ei häntä siihen kukaan pakottanut.

Eihän totta tosiaan mitään sellaista tapahtuisi, mikä ei riippuisi hänen tahdostaan.

Juuri kun hän oli poistumassa Hesdinistä kuuli hän äänen huutavan perässään: Pysähtykää! Pysähtykää! Hän pysähytti hevosensa äkkinäisellä liikkeellä, jossa näkyi vielä jonkunlaista kuumeenomaista, tuskallista toivoa.

Huutaja oli äskeinen poika.

"Herra", sanoi hän, "minähän Teille rattaat hankin".

"Entä sitten?"

"Ette antanut minulle mitään".

Hänestä, joka muulloin antoi kaikille ja niin mielellään, tuntui tämä vaatimus kohtuuttomalta, melkein pä hävyttömältä.

"Ahaa! Sinäkö se oletkin, vintiö!" sanoi hän. "Et sinä mitään saa!"

Hän sivalsi hevosta ruoskalla ja läksi kiitämään täyttä laukkaa.

Hän oli hukannut paljon aikaa Hesdinissä, hän tahtoi voittaa sitä takaisin. Pikku hevonen oli reipas ja yritti kahden edestä; mutta oli helmikuu, oli satanut hiljan ja tiet olivat huonoja. Ja rattaatkaan eivät olleet enää hänen mainiot, keveät pikku rattaansa. Nämä olivat kovat ja hyvin raskaat. Ja sitten vielä paljon ylämäkiä.

Häneltä meni lähes neljä tuntia päästäkseen Hesdinistä Saint-Poliin.

Neljä tuntia ja viisi lieutä matkaa.

Saint-Polissa riisui hän hevosensa ensimmäisessä majatalossa, mihin osui, ja toimitti sen talliin. Scaufflaille antamansa lupauksen mukaisesti pysyttelihe hän soimen lähettyvillä hevosen syödessä. Hänen ajatuksensa olivat murheelliset ja sekavat.

Majatalon emäntä tuli talliin.

"Eikö herra tahdo suurustaa?"

"Sepä oikein sattui", sanoi hän, "minulla on nälkä ja hyvä nälkä onkin".

Hän seurasi emäntää, jonka kasvot olivat terveen ja iloisen näköiset. Emäntä vei hänet erääseen matalaan saliin, missä oli useita pöytiä ja niillä vahakankaiset pöytäliinat.

"Pitäkääpä kiirettä", toimitti matkustaja, "minun täytyy taas pian lähteä matkalle.

Minun on kiire".

Lihava flanderilainen palvelustyttö kattoi nopeasti hänelle pöytää. Hän katseli tytön puuhia rauhoittavalla mieltymyksellä.

"Siinäpä se vika olikin", ajatteli hän. "Minä en ollut syönyt aamiaista".

Ruoka tuotiin pöytään. Hän hyökkäsi leivän kimppuun, puraisi siitä palasen, laski sen sitten hitaasti pöydälle eikä koskenut siihen enää.

Muuan kuorma-ajuri söi viereisessä pöydässä. Matkustaja sanoi tälle miehelle:

"Minkätähden on heidän leipänsä niin karvasta?"

Kuorma-ajuri oli saksalainen eikä ymmärtänyt mitään.

Hän palasi talliin hevosensa luo.

Tuntia myöhemmin hän lähti Saint-Polista ja ohjasi kulkunsa Tingnesia kohti, josta on vain viisi lieutä Arrasiin.

Mitä teki hän tämän matkan kestäessä? Mitä ajatteli hän? Samoin kuin aamullakin, näki hän nytkin puiden, olkikattojen ja viljapeltojen liukuvan ohitse, ja jokaisessa tien käänteessä tarjosi maisema jotakin uutta nähtävää. Usein tuollainen katseleminen kiinnittää sielun kokonaan ja poistaa sitä painamasta ajatusten taakan. Nähdä tuhannet esineet viimeisen kerran, mikä olisikaan kaihomielisempää ja vaikuttavampaa! Matkustaminen on kuin syntyisi ja kuolisi joka silmänräpäys. Ehkäpä vertaili hän henkensä salaisimmassa sopukassa näitä taivaanrannan vaihtelevia muotoja ja ihmiselämää keskenään. Kaikki elämässä esiintyvä pakenee alituisesti edestämme. Varjo ja valo vaihtelevat. Häikäisevän loiston jälkeen synkkä pimeys; tähystellään, riennetään, ojennetaan käsiä tarttuakseen siihen, joka väistyy; jokainen tapaus on tien käänne; ja äkkiä yllättää vanhuus. Tuntee kuin sysäyksen, kaikki pimenee, tuskin erottaa mustan oven, pysähtyy elämän hepo, joka ihmistä veti, ja on kuin näkisi jonkun oudon, tuntemattoman miehen riisuvan sitä pimeässä yössä.

Alkoi jo hämärtää, kun koulusta palaavat lapset näkivät tämän matkustajan saapuvan Tingnesiin. Nythän olivatkin vielä vuoden lyhyimmät päivät. Hän ei pysähtynyt Tingnesissä. Hänen poistuessaan kylästä kohotti muuan tietä kiveävä työmies päätään ja virkkoi:

"Ompa tuo hevonen vahvasti väsyksissä".

Eläinraukka kulki tosiaankin enää vain käymäjalkaa.

"Menettekö Arrasiin?" lisäsi tientekijä.

"Menen".

"Jos tuota menoa pitkitätte, niin ettepä saavu sinne kovinkaan ajoissa".

Hän pysähytti hevosen ja kysyi tientekijältä:

"Pitkältäkö tästä on vielä Arrasiin?"

"Lähes seitsemän lieutä".

"Kuinka niin? Postikirjassahan puhutaan vain viidestä ja yhdestä neljänneksestä".

"Ahaa!" lausui tientekijä. "Ette siis tiedäkään, että tietä paraillaan korjataan? Neljännestunnin päässä täältä huomaatte tien katkaistuksi. Mahdotonta mennä etemmäksi".

"Oikeinko totta?"

"Poikkeette ensin vasemmalle, Carencyn tielle, kuljette joen poikki ja kun saavutte Cambliniin, käännytte oikealle; siinä on Mont-Saint-Éloyn tie ja se vie Arrasiin".

"Mutta yö tulee tuossa paikassa, ja minä eksyn aivan varmaan".

"Ettekö ole näiltä main?"

"En".

"Ja sitten on koko matka pelkkiä syrjäteitä. — Kuulkaahan, herra", jatkoi tientekijä, "jos suvaitsette, annan Teille hyvän neuvon. Hevosenne on väsynyt, palatkaa Tingnesiin. Siellä on hyvä majatalo. Nukkukaa siellä yöne. Menette huomenna Arrasiin".

"Minun täytyy olla siellä tänä iltana".

"Se on eri asia. Mutta menkää sittenkin siihen majataloon ja ottakaa sieltä lisähevonen. Kyytipoika opastaa Teitä matkalla".

Hän seurasi tientekijän neuvoa, kääntyi ympäri ja puolisen tuntia myöhemmin ajoi hän taas saman paikan ohi, mutta nyt täyttä laukkaa, edessään oivallinen lisähevonen. Tallipoika, jota mainittiin kyytimieheksi, istui rattaiden etunokalla.

Mutta sittenkin tunsu matkustaja menettävänsä aikaa. Oli jo täysi yö.

He poikkesivat syrjätielle. Se muuttui yhä kauheammaksi. Rattaat hyppivät kuopasta toiseen. Hän sanoi kyytimiehelle:

"Täyttä laukkaa vaan, ja kaksinkertaiset juomar rahat".

Eräässä töytäyksessä katkesi vetovipu.

"Herra", sanoi kyytimies, "nyt katkesi vetovipu, on mahdotonta enää minun hevoseni vetää, tämä tiekin on niin paha näin yöllä; etteköhän tahtoisi palata yöksi Tingnesiin, niin menisimme huomen-aamulla varhain Arrasiin?"

Hän vastasi: "Onko sinulla vähän köyttä ja veitsi?"

"On, herra".

Hän taittoi puunoksan ja teki siitä vetovivun.

Siihenkin hukkui parikymmentä minuuttia; mutta he laskivat taas täyttä laukkaa.

Tasangolla oli kolkkoa. Matalat, synkät sumupilvet laahasivat pitkin kukkulain harjoja, tai kohosivat ilmaan kuin savu. Pilvistä hohti vaalea valo. Vihainen, mereltä puhaltava tuuli kohisi ja pauhasi kaikilla ilmansuunnilla kuin olisi huonekaluja siirrelty. Kaikissa esineissä, joita saattoi hämärästi erottaa, oli kauhun leima. Kuinka monet värisevätkään näiden yön mahtavain henkäysten tuivertaessa!

Hänelle tuli kylmä. Hän ei ollut eilisestä asti syönyt mitään. Hän muisti hämärästi toisen yöllisen retkeilynsä suurella nummella Dignen lähistöllä. Siitä oli kahdeksan vuotta, mutta hänestä tuntui kuin olisi se ollut eilen.

Kello löi jossain etäisessä kirkontornissa. Hän kysyi pojalta:

"Mitä tuntia se nyt löi?"

"Seitsentä, herra. Pääsemme Arrasiin kello kahdeksaksi. On enää vain kolme lieutä jälellä".

Siinä hetkessä joutui hän ensi kerran ajattelemaan — hän kummasteli, ett'ei hän ollut ennemmin sitä ajatellut — että koko puuha oli ehkä sittenkin hyödytöntä; hänhän ei edes tiennyt aikaa, jolloin juttu oli esillä; olisihan hänen toki pitänyt ottaa siitä selkoa; oli järjetöntä lähteä tällä lailla kulkemaan päätä pahkaa, tietämättä edes oliko siitä mitään hyötyä. — Sitten teki hän mielessään muutamia laskelmia: tavallisesti alkoivat rikosoikeudet istunnot kello yhdeksältä aamulla; — tämä juttu ei varmaankaan kestä kauvan; — omenain varkaus selvitetään hyvin lyhyeen; — jälellä on siis vain kysymys syyllisen henkilöstä; — neljä viisi todistusta, vähän sanan sijaa asianajajille; — hän tulee varmasti perille vasta sitten kun kaikki jo on loppunut!

Kyytimies huitoi hevosia ruoskalla. He olivat jo kulkeneet joen yli ja jättäneet taakseen Mont-Saint-Éloyn.

Yö yhä pimeni.

6.

Sisar Simpliceä koetellaan.

Mutta samaan aikaan oli Fantine iloa täynnä.

Hän oli viettänyt yönsä hyvin huonosti. Kamala yskä, kuume kovasti yltenyt; hän oli nähnyt outoja unia. Aamulla lääkärin käydessä hän houraili. Lääkäri oli näyttänyt huolestuneelta ja käskenyt heti ilmottamaan, kun herra Madeleine saapuisi.

Koko aamupäivän oli Fantine synkkä ja alakuloinen, puhui vähän ja hypisteli lakanaansa, mutisten hiljaa laskelmia, jotka tuntuivat tarkottavan välimatkoja. Hänen silmänsä olivat kuopallaan ja tuijottavat. Ne näyttivät melkein sammuneilta, mutta aika ajoin sytähtivät ne jälleen ja hohtivat kuin tähdet. Tuntuu kuin täyttäisi erään synkeän hetken lähetessä taivaallinen valo ne, joista maallinen valo pakenee.

Joka kerta kun sisar Simplicie kysyi hänen vointiansa, vastasi hän muuttamattomasti: "Hyvin. Haluaisin nähdä herra Madeleinein".

Muutamia kuukausia aikaisemmin, hetkellä, jolloin Fantine oli kadottanut viimeisen kainoutensa, viimeisen häpynsä ja viimeisen ilonsa, oli hän itsensä varjo; nyt oli hän vain itsensä haamu. Ruumiillinen huonous oli täydentänyt siveellisen huonouden työn. Tämän kahdenkymmenenviiden vanhan tytön otsa oli kurttuinen, posket sisäänpainuneet, nenä rumentunut, hampaat näkyvissä, iho lyijynharmaa, kaula luiseva, olkaluut ulkonevat, jäsenet hennot ja kullankeltaisista hivuksista puolet harmaita. Ah, miten äkkiä sairaus tekeekään vanhan!

Puolenpäivän aikoihin palasi lääkäri, antoi muutamia määräyksiä, kyseli, oliko herra pormestaria jo näkynyt sairashuoneessa ja pudisti päätään.

Herra Madeleinein oli tapana tulla katsomaan Fantinea kello kolmelta. Koska täsmällisyyskin kuuluu hyvyden avuihin, oli hän täsmällinen.

Puoli kolmen aikaan alkoi Fantine tulla rauhattomaksi. Kahdenkymmenen minuutin kuluessa kysyi hän ainakin kymmenen kertaa nunnalta: "Sisareni, mitä kello on?"

Kello löi kolme. Kolmannella lyönnillä kohousi Fantine istualleen, hän, joka tavallisesti kykeni tuskin liikahtamaan vuoteessaan; hän liitti laihtuneet, keltaiset kätensä jonkunlaiseen suonenedon tapaiseen puristukseen ja nunna kuuli hänen rinnastaan lähtevän tuollaisen syvän huokauksen, joka tuntuu huojentavan ylenmäärin rasiitettua sydäntä. Sitten Fantine kääntyi tuijottamaan oveen.

Ei ketään tullut sisään; ovi ei avautunut.

Hän jäi tähän asentoon neljänneksiksi, katse oveen kahlittuna, liikkumatta ja ikäänkuin hengitystään pidättäen. Sisar ei uskaltanut puhutella häntä. Kirkon tornikello löi neljänneksen yli kolme. Fantine vaipui tyynyilleen.

Hän ei lausunut sanaakaan, vaan ryhtyi jälleen hypistelemään lakanaansa.

Kului puoli tuntia, kului tunti. Ei ketään tullut. Joka kerta kun kello löi, kohousi Fantine istuualleen ja tuijotti oveen; sitten vaipui hän makuulle taas.

Voi aivan selvästi huomata hänen ajatuksensa, mutta hän ei lausunut mitään nimeä, ei valittanut, ei moittinut. Hän vain yski kamalasti. Tuntui kuin olisi pimeys hiljaa laskeutunut hänen päälleen. Hän oli aivan lyijynharmaa, ja hänen huulensa olivat siniset. Hän hymyili silloin tällöin.

Kello löi viisi. Silloin kuuli sisar hänen sanovan hyvin hiljaa ja lempeästi: "Mutta koska minä menen pois huomenna, pitäisi hänen tuleman tänään!"

Sisar Simplicie oli itsekin kovin hämmästynyt herra Madeleinen viipymisestä.

Fantine tähysteli vuoteensa kattoverhoja. Hän näytti muistuttelevan jotakin. Äkkiä rupesi hän laulamaan äänellä heikolla kuin henkäys. Nunna kuunteli.

Laulu oli vanha tuutulaulu, jolla hän oli usein Cosetten uneen uuvuttanut; se ei ollut viiteen vuoteen muistunut hänen mieleensä, koska ei hänellä enää ollut lasta. Hän lauloi sitä niin surullisella äänellä ja niin vienolla sävelellä, että se hellytti yksinpä nunnankin kyneleihin. Sisar, joka kylläkin oli tottunut sydäntäsärkeviin näkyihin, tunsu vesikarpalon vierähtävän poskelleen.

Kello löi kuusi. Fantine ei näyttänyt sitä kuulevankaan. Hän ei näyttänyt enää kiinnittävän huomiota mihinkään ympärillään tapahtuvaan.

Sisar Simplicie lähetti palvelustytön tiedustelemaan tehtaan portinvartijattarelta, oliko herra pormestari jo palannut kotiin ja eikö hän pian saapuisi sairaalaan. Tyttö palasi hetkisen kuluttua.

Fantine ei vielä liikahtanutkaan, vaan näytti tykkänään vaipuneen omiin ajatuksiinsa.

Palvelustyttö kertoi hyvin hiljaa sisar Simplicelle, että herra pormestari oli jo ennen kuutta aamulla lähtenyt matkalle valkean hevosen vetämillä pikkurattailla, tällaiseen kylmään ilmaan, yksinään, ilman kyytimiestä; ei tiedetty edes tietä, mitä hän oli mennyt; muutamat sanoivat nähneensä hänen kääntyneen Arrasin tielle, toiset väittivät taas tavanneensa hänet Pariisin tiellä. Hän oli lähtiessään ollut niinkuin tavallisestikin hyvin lempeä, ja oli vain sanonut portinvartijattarelle, ett'ei häntä tarvitsisi odottaa tänä yönä.

Sillävälin kun molemmat naiset kuiskuttelivat selkä päin Fantinen vuodetta, sisar kysellen, palvelustyttö vastailen, oli Fantine tuolla muutamien elimiä tuhoavain tautien kuumeenomaisella ketteryydellä, jossa terveen ihmisen voimakkaat liikkeet yhtyvät kuolemaan tuomitun kauhistuttavaan heikkouteen, noussut polvilleen

vuoteelleen, nojaten nyrkkiin pusertuneilla käsillään peitteeseen, kurottaen päätään uudinten raosta. Hän kuunteli. Yht'äkkiä hän huudahti:

"Te puhutte herra Madeleimesta? Miksi kuiskaillette? Mitä hän on tehnyt? Miks'ei hän tule?"

Hänen äänensä oli niin tuima ja kolea, että naiset luulivat kuulleensa miehen äänen; he kääntyivät säikähtyneinä.

"Vastatkaa!" huusi Fantine.

Palvelustyttö sopersi:

"Portinvartijatar sanoi vaan minulle, ett'ei hän voi tulla tänään".

"Lapsukaiseni", sanoi sisar, "rauhottukaa, asettukaa lepäämään".

Fantine jatkoi asentoaan muuttamatta lujalla, käskeväällä äänellä:

"Eikö hän voi tulla? Miksi ei? Te tiedätte syyn. Te siitä äsken keskenänne kuiskuttelitte. Tahdon tietää sen".

Palvelustyttö ehätti kuiskaamaan nunnan korvaan:

"Vastatkaa, että hänellä on kiireellisiä virkatoimia".

Sisar Simplicie punastui heikosti; palvelustyttö esitti hänelle valhetta. Toiselta puolen näytti hänestä varmalta, että jos sairaalle nyt sanottaisiin totuus, voisi se olla hänelle hirveä isku, jota hän ei ehkä nykyisessä tilassaan voisi kestää. Mutta punastus hälveni pian. Sisar kiinnitti tyynen, surullisen katseensa Fantineen ja sanoi:

"Herra pormestari on lähtenyt matkalle".

Fantine laskeutui istumaan kantapäilleen. Hänen silmänsä säkenöivät. Sanomaton ilo kuvastui hänen kasvoilleen.

"Matkalle!" huudahti hän. "Hän on mennyt hakemaan Cosettea!"

Sitten kohotti hän kätensä taivasta kohti ja hänen katseensa oli autuutta täynnä. Hänen huulensa liikkuvat; hän rukoili hiljaa.

Lopetettuansa rukouksensa sanoi hän: "Sisareni, kyllä minä käyn lepäämään, minä teen kaikki mitä vaan vaaditte; olin ilkeä, pyydän anteeksi äskeistä huutamistani, on paha huutaa sillä lailla, tiedän sen kyllä, hyvä sisareni, mutta katsokaas, minä olen nyt niin tyytyväinen. Jumala on hyvä, herra Madeleine on hyvä: ajatelkaas, että hän on mennyt hakemaan minun pikku Cosetteni Montfermeilistä".

Hän laskeutui makuulle, auttoi nunnaa korjaamaan päanalusta ja suuteli pientä hopearistiä, joka sisar Simplicen lahjana riippui hänen kaulassaan.

"Lapsukaiseni", sanoi sisar, "yrittäkää levähtää nyt, älkää puhelko enää".

Fantine otti kosteisiin käsiinsä sisaren käden; sisaren sydäntä särki tämä kosteus.

"Hän lähti tänä aamuna Pariisiin. Oikeastaan ei hänen tarvitsekaan mennä Pariisiin kautta. Montfermeil on tullessa hiukan vasemmalla. Muistatteko, mitä hän eilen sanoi minulle, kun puhuin Cosettesta: *pian, pian*? Hän aikoo valmistaa minulle iloisen yllätyksen. Tiedättekö, että hän antoi minun kirjottaa nimeni kirjeeseen, jolla hän vaatii lastani Thénadiereilta pois? He eivät voi siihen mitään, eikö niin? Heidän täytyy luovuttaa Cosette. Kun kaikki on maksettukin. Laki ei suvaitse, että joku pidättää lapsen, vaikka on saanut maksunsa. Sisareni, älkää viitatko minulle, että minun tulisi olla puhumatta. Minä olen niin, niin onnellinen, minä voin oikein hyvin, minä en ole enää ensinkään kipeä, minä saan nähdä Cosetten, minun on nälkäkin. On jo lähes viisi vuotta siitä, kun hänet viimeksi näin. Te ette voi käsittää, miten sitä voi olla niin kiintynyt lapseensa! Ja sitten on hän niin soma ja kiltti, sen saatte nähdä! Jospa tietäisitte, kuinka hänellä on sievät ruusunhoitoiset pikku sormet! Hänen kätensä tulevat aina olemaan hyvin kauniit. Vuoden vanhana olivat hänen kätensä vallan naurettavat. Niin, niin! Hän on varmaankin jo hyvin iso. Vaikka johan sitä on ikääkin seitsemän vuotta. Hän on jo oikea neitonen. Minä kutsun häntä Cosetteksi, mutta hänen nimensä on Euphrasie. Tietäkääpäs, kun minä tänä aamuna katselin tuota pölyä tuolla uunin reunalla, niin tuli niin kummasti mieleeni, että minä saan kohta nähdä Cosetten. Jumalani! Kuinka voikaan olla vuosikausiin näkemättä lastaan! Pitäisihän toki ajatella, ett'ei elämä ole ijankaikkinen! Ah, miten hyvä olittekaan, herra pormestari, kun lähditte! Onko totta, että nyt on hyvin kylmä ilma? Oliko hänellä edes päällysvaippaa? Hän palaa huomenna, eikö niin? Huomenna on juhla. Muistuttakaa minua huomenaamulla, sisareni, että laitan sen pitsireunaisen myssyn päähäni. Montfermeil on hyvin kaunista seutua. Minä olen sieltä aikoinani kävellyt jalkaisin tänne. Oli siinä astumista minunlaiselleni. Mutta kyytivaunut kulkevatkin nopeaan! Hän palaa huomenna Cosetten kanssa. Kuinka pitkä matka täältä on Montfermeiliin?"

Sisar, jolla ei näistä välimatkoista ollut aavistustakaan, vastasi:

"Kyllä minä luulen hänen ehtivän huomiseksi tänne".

"Huomenna! Huomenna!" sanoi Fantine; "huomenna saan minä nähdä Cosetten! Katsokaas, hyvän Jumalan hyvä laupeudensisar, minä en ole enää ensinkään sairas. Minä olen ihan suunniltani. Minä tanssisin, jos niin haluttaisiin".

Ken olisi nähnyt hänet neljännestantia aikaisemmin, olisi vallon hämmästynyt. Hänen poskillaan hehkui nyt ruusuinen puna, hän puhui reippaalla ja luonnollisella äänellä, koko hänen olentonsa oli pelkkää hymyä. Joskus hän nauroikin puhellessaan itsekseen hiljaa. Äidin ilo on melkein lapsen iloa.

"Kas niin", muistutti nunna, "nyt te olette onnellinen, totelkaa nyt älkääkä puhuko enää".

Fantine laski päänsä tyynylle ja rupatteli hiljaa: "Niin, nuku, nuku, ole järkevä, koska pian saat lapsesi takaisin. Sisar Simplicie on oikeassa. Kaikki täällä ovat oikeassa".

Ja sitten alkoi hän liikahuttamatta, päätään kääntämättä katsella kaikkialle, silmät selki seljällään ja kasvoilla iloinen ilme, eikä puhunut enää mitään.

Sisar sulki vuoteen uutimet, toivoen hänen vaipuvan uneen.

Puoli kahdeksan tienoissa tuli lääkäri. Kun ei kuullut hiiskaustakaan, luuli hän Fantinen nukkuvan, astui varovasti huoneeseen ja lähestyi vuodetta varpaisillaan. Hän raotti uutimia ja yölampun valossa näki Fantinen suuret, rauhalliset silmät vastassaan.

Fantine sanoi hänelle: "Herra, eikö totta, hänet pannaan nukkumaan tuohon noin minun viereeni pikku sänkyyn?"

Lääkäri luuli hänen hourailevan. Hän jatkoi:

"Katsokaahan, siinä on juuri tarpeeksi tilaakin".

Lääkäri vei sisar Simplicen syrjään ja sai selvityksen asiaan: herra Madeleine oli poistunut päiväksi tai pariksi eikä voitu haihduttaa sitä sairaan luuloa, että herra pormestari oli mennyt Montfermeiliin, etenkin kun oli hyvin mahdollista, että hän on arvannut oikein. Lääkäri hyväksyi menettelyn.

Hän lähestyi uudelleen Fantinen vuodetta. Fantine jatkoi:

"Niin, nähkääs, kun hän aamulla heräisi, sanoisin minä hyvää huomenta sille pikku kissanpojalle; ja yöllä, kun ei tule uni, kuuntelisin hänen nukkumistansa. Hänen vieno hengityksensä ilahuttaisi minua niin!"

"Antakaahan kätenne", sanoi lääkäri.

Fantine ojensi kätensä ja huudahti naurusuin:

"Ahaa! Nyt huomaankin! Tehän ette vielä tiedäkään, että minä olen parantunut. Cosette tulee huomenna".

Lääkäri hämmästyí. Hänen tilansa oli parempi. Hengenahdistus ei ollut enää niin ankara. Valtasuoni oli tullut voimakkaammaksi. Jonkunlainen odottamaton elämän tulvahuus täytti tämän riutuneen olennon.

"Herra tohtori", jatkoi hän, "onko sisar sanonut teille, että herra pormestari lähti hakemaan minun sydänkäpyistäni?"

Lääkäri varotti pitämään sairasta rauhallisena ja välttämään kaikkea tuskallista mielenliikutusta. Hän määräsi kiinaa ja tynnyttävää juomaa siltä varalta, että kuume rupeaisi yöllä pahemmin ahdistamaan. Poistuessaan sanoi hän sisarelle: "Vointi on parempi. Jos onni todellakin niin asettaa, että herra pormestari palaa huomenna lapsi mukanaan, niin kuka tietää! Niitä tapaa niin kummallisia käänteitä, suuri ilo on ennenkin murtaanut taudin vallan. Tiedän kyllä, että tässä on nyt kysymyksessä elimiä jäytävä tauti, joka on vielä päässyt hyvin pahaksikin, mutta usein sattuu niin käsittämättömiä asioita! Ehkä me saisimme hänet sittenkin pelastetuksi!"

7.

Perille saapunut matkustaja valmistelee paluuretkensä.

Kello oli kahdeksan maissa illalla, kun rattaat, jotka jätimme tielle, ajoivat Arrasin posti-majatalon portista sisään. Mies, jota olemme tähän asti seuranneet, astui rattailta, vastaili hajamielisenä majatalon hoitajain innokkaisuun palvelun-tarjouksiin, lähetti lisähevosen pois ja vei itse valkean pikku tammansa talliin; sitten avasi hän alakerrassa sijaitsevan biljardihuoneen oven ja istuutui nojalleen pöydän ääreen. Häneltä oli mennyt neljätoista tuntia matkaan, jonka hän oli luullut kulkevansa kuudessa. Hän lohdutteli itseään sillä, ett'ei se ollut hänen vikansa; eikä hän tosiasiassa myöhästymisestään niin kovin harmistunut ollutkaan.

Majatalon emäntä astui sisään.

"Pitääkö herralle yösijaa? Haluaako herra illallista?"

Hän teki päällään kieltävän merkin.

"Tallipoika sanoo, että herran hevonen on kovin väsyksissä!"

Nyt hän katkaisi äänettömyytensä.

"Eikö hevonen voi lähteä paluumatkalle huomenaamulla?"

"Ei millään lailla, herra! Sen täytyy levätä ainakin kaksi päivää".

Hän kysyi:

"Eikö tämä ole postiasema?"

"Kyllä, herra".

Emäntä vei hänet konttorihuoneeseen. Hän näytti passinsa ja tiedusteli, oliko mahdollista palata samana yönä postivaunuissa Montreuil-sur-Meriin; paikka ajajan vieressä osui juuri olemaan vapaana; hän tilasi sen ja maksoi heti. — "Herra", sanoi konttoristi, "muistakaa olla täällä täsmälleen kello yksi aamulla".

Suoritettuaan nämä asiat poistui hän majatalosta ja alkoi kävellä kaupungilla.

Hän ei tuntenut Arrasia, kadut olivat pimeät, ja hän kulki sattuman kauppaa. Mutta hän näytti itsepintaisesti karttavan kysymästä ohikulkijoilta tietä. Hän kulki pienen Crinchonin joen yli ja eksyi sitten ahtaiden katujen sokkeloihin. Muuan kaupunkilainen käyskenteli lyhty-tuikku kädessään. Hetkisen epäröityään päätti hän kuitenkin kääntyä tämän kaupunkilaisen puoleen, päylyttyään ensin joka haaralle, ikäänkuin peläten, että joku sattuisi kuulemaan kysymyksen, jonka hän aikoi tehdä.

"Herra", sanoi hän, "missähän täällä on oikeustalo?"

"Ette ole kai kaupungista kotoisin, herra", vastasi puhuteltu, vanhanpuoleinen mies; "no tulkaahan jäljissäni. Minun tieni vie juuri oikeustalon sivu, eli maaherran palatsin sivu. Sillä varsinainen oikeustalo on nykyään korjauksen alaisena, joten oikeus istuu tilapäisesti maaherran palatsissa".

"Sielläkö se rikosoikeuskin istuu?" uteli hän.

"Tiettävästi, herra. Katsokaas, nykyinen maaherran palatsi oli ennen vallankumousta piispan asuntona. Herra de Conzié, joka oli piispana kahdeksankymmentäkaksi, rakennutti sinne suuren salin. Tässä suuressa salissa se oikeus nyt istuu".

Siinä kulkiessa virkkoi mies vielä:

"Jos herra haluaa kuunnella jotain riitajuttua, niin tulette hiukan myöhään. Istunnot loppuvat tavallisesti kello kuudelta".

Heidän saavuttuaan torille näytti mies neljää korkeata, valaistua akkunaa erään suuren synkän rakennuksen päätypuolella.

"Katsohan tuota, te saavuttekin ajoissa, herra, oikeinpa teitä onni suosii. Näettekö nuo neljä akkunaa? Siinä on se rikosoikeus. Siellä on vielä valoa. Toimitus ei ole siis vielä päättynyt. Juttu on venynyt pitkäksi ja nyt otetaan jatkoksi ilta-istunto. Juttu taitaa koskea teitäkin? Onko se joku rikosjuttu? Ehkä olette todistajakin?"

Hän vastasi:

"Minä en tule minkään jutun takia, minulla on vaan hiukan toimia erään asianajajan kanssa".

"Se on eri asia", myönnytteli mies. "Kas tässä on ovi, herra. Siellä tapaatte kyllä järjestysmiehen. Nouskaa vain isoja rappuja".

Hän noudatti miehen ohjauksia ja hetkistä myöhemmin seiso i hän salissa, missä oli paljon väkeä ja missä virkapukuisten lakimiesten ympärille kokoontuneissa ryhmissä supistiin ja kuiskailtiin.

Ahdistaa oikein sydäntä, kun näkee noiden mustapukuisten ryhmäin kuiskivan hiljaa oikeussalin kynnyksellä. Harvoin tapahtuu, että lähimäisenrakkautta tai sääliä esiintyy heidän sanoissaan. Useimmiten esiintyy niissä jo edeltäpäin lausuttuja tuomioita. Kaikki nämä ryhmät näyttävät tarkastelevasta, ajattelevasta katsojasta pelottavilta mehiläiskeoilta, joissa surisevat henget laativat yksissä tuumin kaikenlaisia hirveitä rakennuksia.

Tämä avara sali, jota valaisi vain yksi ainoa lamppu, oli entinen piispan sali, ja sitä käytettiin nyt odotushuoneena. Kaksipuolinen, tällä hetkellä suljettu ovi erotti sen toisesta suuremmasta huoneesta, missä oikeus istui.

Pimeys oli niin vahva, ett'ei hän pelännyt kääntyä ensimmäisen lakimiehen puoleen, jonka tapasi.

"Herra", sanoi hän, "pitkälläkö ollaan?"

"Lopussa", vastasi asianajaja.

"Lopussa!" lausuttiin sellaisella äänensävyllä, että asianajaja käännähti paremmin katsomaan.

"Anteeksi, herra, olette ehkä sukulaisia?"

"En. En tunne ketään täällä. Onko syytetty saanut tuomionsa?"

"Tietysti. Eihän toisin voinut käydäkään".

"Pakkotöihin?..."

"Elin-ajaksi".

Hän jatkoi niin heikolla äänellä, että sitä tuskin kuului:

"Hänen henkilöstään on siis päästy täysin selville?"

"Selville?" vastasi asianajaja. "Ei siinä ollut mitään selville pääsemistä. Asia oli aivan yksinkertainen. Nainen oli tappanut lapsensa, se on todistettu; oikeus harkitsi, ett'ei teko ollut ennalta mietitty, seurauksena siis vain elinkautinen vankeus".

"Nainenko se siis olikin!" ihmetteli hän.

"Tietysti. Limosinin tyttö. Mitä te sitten tarkoittitte?"

"En mitään. Mutta jos kerran juttu on lopussa, niin mistä johtuu, että sali on yhä valaistu?"

"Siellä on esillä toinen juttu, joka aloitettiin jo pari tuntia sitten".

"Mikä juttu?"

"Selvä se on sekin juttu! Muuan heittiö, muuan uudistetusta rikoksesta tavattu kaleerivanki oli varastellut. En muista enää nimeäkään. Sillä miehellä sitä on sitten rosvon naama. Vaikka ei minulla olisi muuta todistusta kuin hänen naamansa, lähettäisin minä hänet kaleereille".

"Herra", kysyi hän, "voisikohan mitenkään päästä tuonne saliin?"

"En tosiaankaan luule. Siellä on paljon väkeä. Nyt on istunto keskeytetty. Muutamia on ehkä poistunut, niin että istunnon uudelleen alkaessa voitte koettaa".

"Mistä sinne päästään?"

"Tästä suuresta ovesta".

Asianajaja poistui. Muutamissa silmänräpäyksissä oli hän melkein yht'aikaa, toisiinsa sekaantuneina kokenut kaikki mahdolliset mielenliikutukset. Nämä välinpitämättömät sanat olivat vuoron perään kulkeneet hänen sydämensä läpi kuin jääpuikot tai tuliset tutkaimet. Kun hän sai tietää, ett'ei päätöstä vielä oltu tehty, hengähti hän vapaammin, mutta hän ei olisi osannut sanoa, oliko se mitä hän tunsu tyytyväisyyttä vai tuskaa.

Hän läheni useita ryhmiä ja kuunteli niiden puheita. Kun istuntojen esityslistalla oli paljon asioita, oli oikeuden puheenjohtaja määrännyt samaksi päiväksi kaksi selvää ja lyhyttä juttua. Oli alettu lapsenmurhasta, ja nyt oltiin paraillaan entisessä rangaistusvangissa, uudistettuun rikokseen syyllisessä "kiertohevosessa". Tämä mies oli varastanut omenoita, mikä ei näyttänyt niinkään todistetulta; mutta täysin todistettua oli, että hän oli jo ollut Toulonin kaleerivankilassa. Ja se teki asian hänelle epä-edulliseksi. Muuten oli miehen kuulustelu jo päättynyt, samoin todistajain lausunnot; jäljellä olivat vielä asianajajan puolustuspuhe ja yleisen syyttäjän

loppuvaatimus; niistä ei päästäisi ennen puolta yötä. Mies kai tuomitaan syylliseksi; yleinen syyttäjä oli mainio — hän ei milloinkaan *hellittänyt* syytettyjään; — hän oli nerokas mies ja sepitteli hiukan runojakin.

Muuan oikeudenpalvelija seisoi istuntosaliin johtavan oven ääressä. Hän kysyi tältä oikeudenpalvelijalta:

"Herra, joko ovi kohta avataan?"

"Ei sitä avata lainkaan", vastasi oikeudenpalvelija.

"Kuinka! Eikö ovea avata istunnon uudelleen alkaessa? Eikö istuntoa ole keskeytetty?"

"Istunto aloitettiin juuri äsken", vastasi oikeudenpalvelija, "mutta ovea ei silti avata".

"Miksi ei?"

"Koska sali on aivan täynnä".

"Mitä? Eikö ole enää ainuttakaan paikkaa?"

"Ei ainuttakaan. Ovi on suljettu. Ei kukaan pääse enää sisään".

Hetkisen kuluttua lisäsi oikeudenpalvelija kuitenkin: "Kyllähän siellä vielä olisi pari kolme paikkaa herra puheenjohtajan takana, mutta herra puheenjohtaja ei päästä sinne muita kuin julkisia virkamiehiä".

Tämän sanottuaan käänsi oikeudenpalvelija hänelle selkänsä.

Hän vetäytyi syrjään pää kumarruksissa, kulki odotushuoneen läpi ja lähti astumaan rappuja alas hitaasti, kuin epäröiden joka askeleella. Hän varmaankin neuvotteli itsensä kanssa. Ankara taistelu, joka oli eilisestä saakka raivonnut hänen sisimmässään, ei ollut suinkaan päättynyt; joka silmänräpäys sai hän vielä nytkin kestää jonkun uuden hyökkäyksen. Saavuttuaan rappujen tasakohdalle nojautui hän kaidepuuhun ja laski kätensä ristiin rinnoilleen. Äkkiä hän avasi päällystakkinsa napit, veti esiin kirjelaukkunsa, repäisi siitä lehden ja kirjotti nopeasti lyijykynällä lyhdyn valossa tälle lehdelle seuraavat sanat: — *Madeleine, Montreuil-sur-Mer*in pormestari. Sitten hän nousi pitkin harppauksin rappuja ylös, kulki läpi väkijoukon, kävi suoraan oikeudenpalvelijaa päin, antoi hänelle paperin ja käski: "Viekää tämä herra puheenjohtajalle".

Oikeudenpalvelija otti paperin, vilkaisi siihen ja totteli.

8.

Helppo pääsy istuntosaliin.

Montreuil-sur-Mer'in pormestari oli aavistamattaan hyvin kuuluisa mies. Niiden seitsemän vuoden aikana, jolloin hänen hyvyytensä maine täytti koko alisen Boulognen, oli se ehtinyt kulkea yli tämän seudun rajojen ja levitä pariin kolmeen naapurikuntaankin. Paitsi sitä suurta palvelusta, minkä hän oli tehnyt pääpaikalle perustamalla sinne mustan lasiteollisuuden, ei löytynyt Montreuil-sur-Mer'in piirikunnan sadanneljänkymmenenyhden pitäjän joukossa ainuttakaan, jonka ei olisi ollut kiittäminen häntä jostakin hyvästä työstä. Hän oli osannut tarpeen vaatiessa auttaa ja elvyttää muidenkin piirikuntien teollisuutta. Niinpä oli hän omalla luotollaan ja omilla varoillaan tukenut Boulognen silkkitehdasta, Fréventin pellavakehruutehdasta ja Boubers-sur-Cauchenin vesivoimalla käypää verkatehdasta. Kaikkialla mainittiin herra Madeleinen nimi kunnioittaen. Arras ja Douai kadehtivat onnellista Montreuil-sur-Mer'in pikkukaupunkia sen verrattoman pormestarin takia.

Douain kuninkaallinen oikeusneuvos, joka toimi puheenjohtajana näissä Arrasin rikosoikeuden istunnoissa, tunsu yhtähyvin kuin muutkin tämän niin syvästi ja yleisesti kunnioitetun nimen. Kun oikeudenpalvelija oli varovaisesti avannut neuvotteluhuoneesta istuntosaliin johtavan oven, kumartunut puheenjohtajan nojatuolin takaa ojentamaan paperiansa, jolle oli kirjoitettu yllämainitut sanat, ja lisännyt: *Tämä herra haluaa olla läsnä istunnossa*, osotti puheenjohtaja vilkkaasti suostumustaan, tarttui kynään, kirjotti muutamia sanoja paperin alareunaan ja antoi sen jälleen oikeudenpalvelijalle, sanoen: "Pyytäkää sisään".

Onneton mies, jonka vaiheita tässä kerromme, oli jäänyt salin oven suuhun seisomaan samaan paikkaan ja samaan asentoon, johon oikeudenpalvelija oli hänet jättänyt. Hän kuuli kuin unessa jonkun sanovan itselleen: Tahtooko herra osottaa minulle kunniaa ja seurata minua? Sama oikeudenpalvelija, joka silmänräpäys sitten oli kääntänyt hänelle selkensä, kumarsi nyt maahan asti hänen edessään. Oikeudenpalvelija ojensi samassa hänelle paperilapun. Hän kiehitti sen auki ja sattuen juuri olemaan lampun kohdalla saattoi lukea seuraavat sanat:

"Oikeuden puheenjohtaja pyytää lausua kunnioitettavimmat tervehdyksensä herra Madeleinellemme".

Hän hieraisi paperia käsissään, aivan kuin olisi näissä muutamissa sanoissa tuntunut jonkunlaista outoa, karvasta jälkimakua.

Hän seurasi oikeudenpalvelijaa. Hetkistä myöhemmin oli hän yksinään eräässä seinälaudotuksella varustetussa, juhlallisen näköisessä virkahuoneessa, jota valaisi kaksi viheriäverkaiselle pöydälle asetettua kynttilää. Hänen korvissaan kaikui vielä poistuneen oikeudenpalvelijan sanat: "Herra, tämä on neuvotteluhuone; teidän tarvitsee vain kääntää tämän oven kuperista kädensijaa päästäksenne heti

istuntosaliin herra puheenjohtajan nojatuolin taakse". — Näihin sanoihin yhdistivät hänen ajatuksensa hämärän muiston ahtaista käytävistä ja pimeistä rappusista, joita hän oli kulkenut.

Oikeudenpalvelija oli jättänyt hänet yksin. Viimeinen, ratkaiseva hetki oli tullut. Hän koki koota ajatuksiansa, mutta ei onnistunut. Juuri sillä hetkellä, jolloin eniten tarvitsisi kiinnittää ajatuksiansa elämän tuskalliseen todellisuuteen, katkeavat kaikki yhdistävät säikeet aivoissa. Hän seiso i juuri samassa paikassa, missä tuomarit neuvottelevat ja tuomitsevat. Hän katseli tylsän tyynesti tätä hiljaista, pelottavaa huonetta, missä niin monta elämää oli muserrettu, missä hänen nimeään vähää ennen oli mainittu ja jonka kautta hän nyt kulki lopulliseen kohtaloonsa. Hän tarkasteli seiniä, hän tarkasteli itseään ja ihmetteli, että hän seiso i tässä huoneessa.

Hän ei ollut kahteenkymmeneen neljään tuntiin syönyt lainkaan, rattaiden tärinä oli hänet aivan ruhjonut, mutta hän ei sitä tuntenut; hän oli kuin tylsistynyt.

Hän läheni muuatta seinään kiinnitettyä mustaa kehystä, jossa oli lasin alla vanha Jean Nicolas Pachen, Pariisin pormestarin ja ministerin, ehkä erehdyksestä 9 p. kesäkuuta vuonna 11 päivätty omakätinen kirje; siinä kirjeessä lähetti Pache seurakunnalle luettelon kaikista vangituista ministereistä ja kansanedustajista. Jos joku olisi nähnyt hänet tällä hetkellä, olisi hän varmaankin luullut, että kirje herätti hänessä mitä suurinta mielenkiintoa, sillä hän ei irrottanut siitä silmiänsä, vaan luki sen pariin kolmeen kertaan. Hän luki kirjettä kiinnittämättä siihen mitään huomiota, aivan kuin tietämättään. Hän ajatteli Fantinea ja Cosettea.

Syviin ajatuksiin vaipuneena käännähti hän ympäri, ja hänen silmänsä osuivat istuntosaliin johtavan oven kupariseen kädensijaan. Hän oli miltei unohtanut tämän oven. Hänen ensimmältä levollinen katseensa pysähtyi, kiintyi tähän kupariseen kädensijaan, muuttui sitten säikähtyneeksi ja tuijottavaksi, kunnes siihen vähitellen kuvastui hirveä kauhu. Hikipisaroita kihosi hänen päästään ja vieri ohimoille.

Eräänä hetkenä teki hän jonkunlaisella uhmailuun vivahtavalla mahtipontisuudella tuon sanoin kuvaamattoman eleen, joka tahtoo ilmaista ja joka ilmaiseekin niin hyvin: *Tuhat tulimaista! Kuka minua siihen pakottaa?* Sitten kääntyi hän äkkiä, näki edessään oven, josta oli tullut sisään, avasi sen ja astui ulos. Hän ei ollut enää tuossa kauheassa huoneessa, hän oli ulkona, käytävässä, pitkässä, kapeassa käytävässä, johon avautui ovia ja rappuja, joka muodosti kaikenlaisia kulmauksia ja jota valaisivat sairaalan yölampujen lailla tuikkavat lyhdyt; hän oli tullut tämän käytävän kautta. Hän hengitti, hän kuulosti, ei risaustakaan takana, ei risaustakaan edessä; hän pakeni kuin olisi häntä ahdistettu.

Kuljettuaan jonkun aikaa tämän käytävän sokkeloissa, kuulosti hän jälleen. Yhä sama hiljaisuus, yhä sama hämärä hänen ympärillään. Hän oli hengästynyt, hän horjui, hän nojasi seinään. Kivi oli kylmä, hiki jäähtyi hänen otsallaan, hän ojentautui suoraksi väristen.

Siinä yksinään seisoessaan hämärässä, vilusta ja kenties muustakin väristen, hän koki ajatella.

Hän oli ajatellut koko yön, hän oli ajatellut koko päivän; hän kuuli enää sisässään vain yhden äänen huutavan: Voi surkeutta!

Näin kului neljännestunti. Vihdoin kumarsi hän päänsä, huokasi tuskallisesti, laski käsivartensa alas ja palasi samaa tietä takaisin. Hän kulki hitaasti ja kuin murtuneena. Näytti kuin olisi joku hänet paosta tavottanut ja nyt vienyt takaisin.

Hän astui uudelleen neuvotteluhuoneeseen. Ensimmäinen, minkä hän huomasi, oli oven kädensija. Tämä pyöreä, silitetystä kuparista tehty kädensija hohti hänen mielestään kuin kauhistava tähti. Hän katseli sitä kuin katselisi vuona tiikerin silmää.

Hän ei voinut irrottaa siitä silmiänsä.

Tuon tuostakin astui hän askeleen lähemmäksi ovea.

Jos hän olisi voinut kuunnella, olisi hän kuullut jonkunlaisena sekavana humuna melun viereisestä salista; mutta hän ei kuunnellut eikä hän kuullut.

Äkkiä, itsekään tietämättä miten, huomasi hän olevansa aivan oven edessä. Hän tarttui suonenvedon tapaisesti kädensijaan; ovi avautui.

Hän oli istuntosalissa.

9.

Paikka, missä varmat mielipiteet muodostuvat.

Hän astui askeleen, sulki koneenomaisesti oven ja pysähtyi sitten katselemaan eteensä aukenevaa näkyä.

Hän näki melkoisen tilavan salin, joka oli heikosti valaistu, jonka täytti väliin melu, väliin kuolonhiljaisuus ja jossa rikosjuttua selviteltiin suuren kuuntelijajoukon keskellä asiaan kuuluvalla pikkumaisella, julmalla vakavuudella.

Salin toisessa päässä, siellä, missä hänkin seisoi, istuivat tuomarit hajamielisen näköisinä, pureskellen kynsiään tai sulkien silmäkansiaan; toisessa päässä joukko ryyyistä väkeä; asianajajia kaikissa mahdollisissa asennoissa; rehellisen, ankan

näköisiä sotilaita; vanhoja, likaantuneita seinälaudotuksia, mustunut katto, enemmän keltaiseen kuin viheriään vivahtavalla kankaalla verhottuja pöytiä, käsien tahraamia ovia; seinään lyödyissä nauloissa pahaisia lamppukituja, joista lähti enemmän savua kuin valoa; pöydillä kynttilöitä kuparisissa jaloissa; pimeyttä, rumuutta, painostavaa tunnetta; ja kaikki tämä teki kuitenkin ylevän, ankaran vaikutuksen, sillä kaiken yläpuolella tuntui leijailevan se suuri inhimillinen mahti, jota kutsutaan laiksi, ja se suuri jumalallinen mahti, jota kutsutaan oikeudeksi.

Ei kukaan tästä suuresta väkijoukosta huomannut häntä. Kaikkien katseet olivat suunnattuina samaan kohtaan, pienen oven ääressä näkyvään, pitkin seinää kulkevaan puupenkkiin, puheenjohtajasta vasemmalle. Tässä penkissä istui useiden kynttiläin valaisemana muuan mies kahden santarmin välissä.

Tämä mies oli nyt se hänen miehensä.

Hänen ei tarvinnut häntä hakea, hän huomasi hänet heti. Hänen silmänsä kääntyivät häneen päin aivan kuin luonnon pakosta, aivan kuin olisivat ne ennakolta tienneet, missä tämä olento istui.

Hän luuli näkevänsä oman itsensä, masentuneena, ehk'ei kasvoiltaan aivan saman näköisenä, mutta muuten vallan yhtäläisenä asennoltaan ja muodoltaan, töröttävine hivuksineen, harmaine, levottomine silmineen, mekkoineen, aivan sellaisena kuin hän oli ollut sinä päivänä, jolloin hän astui Digneen täynnä vihaa, sielu tulvillaan salaisia hirmu-ajatuksia, jotka hän yhdeksäntoista vuoden kuluessa oli koonnut rangaistusvankilan synkistä komeroista.

Hän sanoi itselleen väristen: "Jumalani! Tällaiseksiko minä taas tulisin?"

Tämä mies näytti olevan ainakin kuudenkymmenen vanha. Hänessä oli jotain raakaa, typerää ja säikähtynyttä.

Oven narahtaessa oli hiukan siirrelty istuimia tehdäkseen hänelle tilaa, ja puheenjohtaja oli päätään käännettyään ymmärtänyt, että tulija oli herra Montreuil-sur-Merin pormestari, ja tervehtinyt häntä kunnioittavasti. Yleinen syyttäjä, joka oli nähnyt herra Madeleinen Montreuil-sur-Merissä, minne virkatoimet olivat hänet usein johtaneet, tunsu hänet ja tervehti niinikään. Hän tätä tuskin huomasi. Hän kulki kuin unessa; hän vain katseli. Tuomarit, kirjurit, santarit, säälimättömän uteliaat kasvot, kaiken tämän oli hän jo kerran ennenkin nähnyt, kaksikymmentä vuotta sitten. Kaiken tuon kamalan tapasi hän jälleen; se oli siinä taas, se liikkui, se eli. Se ei ollut enää vain muistokuva, eikä hänen sielunsa harhanäky, ne olivat oikeita santarmeja ja oikeita tuomareita, oikeata kuulijakuntaa ja oikeita ihmisiä, lihaa ja luuta. Hän näki

entisyytensä hirvittäväin näkyjen nousevan, ilmestyvän ympärilleen kaikella todellisuuden kauhu-voimalla.

Kadotuksen kuilu ammotti taas hänen edessään. Hän kauhistui, hän sulki silmänsä ja huudahti sielunsa sisimmässä: "Ei koskaan!"

Ja nyt julisti julma salliman oikku, joka myllersi kaikki hänen ajatuksensa ja teki hänet miltei hulluksi, että tuossa oli nyt toinen hän! Tätä syytettyä kutsuivat kaikki Jean Valjeaniksi!

Hän näki silmiensä edessä kamalan ilmestyksen: hänen elämänsä hirvittäväintä hetkeä näytteli hänen aaveensa!

Kaikki näkyi siinä tarkalleen: samat menot, sama myöhäinen hetki, melkein samat tuomarit, sotilaat ja katselijat. Vain puheenjohtajan pään yläpuolella oli ristiinnaulitun kuva, joka puuttui oikeuden istuntosalista silloin kun hänelle oli lakia luettu. Kun hänet tuomittiin, ei Jumala ollut läsnä.

Hänen takanaan oli tuoli; hän vaipui siihen; suunnaton kauhu valtasi hänet, ajattellessansa että hänet voitiin nähdä. Kun hän oli päässyt istumaan, käytti hän hyväkseen tuomarein pöydälle ladottua salkku-pinoa, peittääkseen kasvonsa kaikilta katselijoilta. Hän saattoi nyt katsella kenenkään näkemättä. Vähitellen hän rauhottui. Hän palasi taas täydellisesti todellisuuteen; hän pääsi tyyntymään niin paljon, että voi kuunnella.

Herra Bamatabois oli valamiesten joukossa.

Hän etsi Javertia, mutta ei nähnyt tätä. Kirjurin pöytä peitti häneltä todistajain penkin. Jo vast'ikään sanoimme, että sali oli hyvin heikosti valaistu.

Hänen astuessaan sisään lopetti syytetyn asianajaja parhaillaan puolustuspuhettansa. Kaikkien huomio oli äärimmilleen jännitetty; juttu kesti jo neljättä tuntia. Jo neljättä tuntia näki tämä väkijoukko vähitellen musertuvan kauhean todennäköisyyden painosta tuntemattoman miehen, kurjan olennon, joka oli suunnattoman typerä tai suunnattoman ovela. Niinkuin jo tiedämme, oli tämä maankiertäjä tavattu tiellä kantamassa omenapuun oksaa, joka oli täynnä kypsiä hedelmiä ja joka oli katkaistu eräästä läheisestä puutarhasta, niin kutsutusta Pierronin tarhasta. Kuka oli tämä mies! Oli pantu toimeen tutkimus, todistajia oli kuulusteltu, he olivat kaikki sanoneet samaa, asiaan oli tullut paljon valaistusta. Syytöksessä mainittiin: "Meillä ei ole hallussamme vain hedelmävaras näpistelijä, vaan on meidän käsissämme rosvo, suuresti epäiltävä entinen rikoksellinen, entinen rangaistusvanki, mitä vaarallisin konna, Jean Valjean-niminen pahantekijä, jota poliisi

on jo kauvan etsinyt ja joka kahdeksan vuotta sitten Toulonin vankilasta päästyään ryösti ase kädessä erään savoijalaispojan nimeltä Pikku-Gervais, rikos, josta puhutaan rikoskaaren 383 pykälässä ja jonka suhteen me pidätämme itsellemme täyden kannevallan ajettavaksi sitten kun syytetyn henkilöstä on oikeudellisen tutkimuksen kautta tultu selville. Nyt hän on tehnyt uuden varkauden. Kysymyksessä on siis uudistettu rikos. Tuomitkaa hänet nyt tästä rikoksesta; myöhemmin tullaan hänet tuomitsemaan aikaisemmista teoista". — Tämän syytöksen kuullessaan, kuullessaan todistajain yksimieliset lausunnot, näytti syytetty ylen hämmästyneeltä. Hän teki eleitä ja merkkejä, jotka tarkottivat kieltämistä, tai tuijotteli hän kattoon. Vaivaloisesti hän puhui, sekavasti hän vastasi, mutta koko mies kiireestä kantapäähän kielsi. Hän oli kuin mikäkin pöllöpää kaikkien näiden häntä vastaan taisteluun ryhmittyneiden älyniekkojen keskellä, hän oli kuin muukalainen tässä yhteiskunnassa, joka oli käynyt häneen käsiksi. Mutta yhä kävi hänen tulevaisuutensa uhkaavammaksi, todennäköisyys vahvistui joka hetki, ja koko tämä väkijoukko katseli tuskallisemmin kuin hän sitä raskasta tuomion pilveä, joka yhä taajemmaksi kokoontui hänen poloisen päänsä päälle. Saattoi melkein aavistaa, paitsi rangaistusvankilaa, myöskin kuolemantuomiota mahdolliseksi, jos hänet havaittaisiin Jean Valjeaniksi ja jos Pikku-Gervaisin juttu myöhemmin päättyisi myös syylliseksi-julistamiseen. Mikä oli tämä mies? Mitä laatua oli hänen välinpitämätön tylsyytensä? Oliko se typeryyttä vai viekkautta? Älysikö hän liikaa, vai eikö hän älynnyt yhtään mitään? Ne olivat kysymyksiä, jotka jakoivat väkijoukon kahteen leiriin ja jotka näyttivät vievän tuomaritkin eri suunnille. Tässä jutussa oli jotakin, mikä pelotti ja hämmensi; näytelmä ei ollut vain synkkä, se oli hämäräkin.

Puolustaja oli puhunut jokseenkin hyvin tuolla erikoiskielellään, joka on pitkät ajat kuulunut lakimiesten kaunopuheliaisuuteen, jota muinoin kaikki asianajajat niin Pariisissa kuin Romorantinissa ja Montbrisonissakin käyttivät ja jota nykyään, kun se on tullut klassilliseksi, suosivat vain viralliset puhujat sen arvokkaan sointuvaisuuden ja sen ylhäisen sävyn takia. Se oli kieltä, missä miestä ja vaimoa kutsutaan *aviopuolisoiksi*, Pariisia *taiteiden ja sivistyksen keskuksiksi*, kuningasta *yksinvaltiaaksi*, hänen ylhäisyyttään piispaa *pyhäksi kirkonmieheksi*, yleistä syyttäjää *lain ankaruuden kaunopuheiseksi tulkiksi*, puolustuspuhetta *kohdiksi*, jotka olemme äsken kuulleet, Ludvig XIV:n vuosisataa *suureksi vuosisadaksi*, teateria *Melpomenen temppeliksi*, hallitsevaa sukua *kuninkaittemme jaloksi vereksi*, konserttia *soitannolliseksi juhlatilaisuudeksi*, maakunnan komentavaa kenraalia *kuuluisaksi sotijaksi*, joka j.n.e., pappisseminaarin oppilaita *nuoriksi leviitoiksi*, sanomalehtien hairahduksia *parjaukseksi*, joka vuodattaa *myrkkyyänsä erinäisten äänenkannattajain palstoille*, j.n.e., j.n.e. — Asianajaja oli siis

alottanut selvittämällä omenavarkauden — mikä ei ollut niinkään helppoa sovittaa ylevään tyyliin. Mutta täytyipä itsensä Bénigne Bossuetinkin keskellä hautapuhettansa viitata kanaan ja suoriutui hän siitä pulmasta loistavasti. Asianajaja oli näyttänyt, ett'ei omenain varkaus ollut oleellisesti lainkaan todistettu. Hänen suojattiansa, jota hän puolustajana itsepintaisesti kutsui Champmathieuksi, ei ollut kukaan nähnyt hyppäämässä muurin yli eikä oksaa taivuttamassa. — Hänet oli tosin tavattu tämä oksa (jota asianajaja mieluummin kutsui *puunhaaraksi*) kädessään, mutta hän sanoi löytäneensä sen maasta ja siitä ottaneensa. Missä oli todistus, ett'ei niin ollut käynyt? — Tietysti oli joku näpistelijä taivuttanut tämän oksan, kokenut salata sitä muurin yli hypähtyään ja lopulta jostain säikähtyneenä heittänyt sen maahan; tietysti oli siis varas olemassa. — Mutta mikä todisti, että Champmathieu oli tämä varas? Yksi ainoa seikka: hän oli muka entinen rangaistusvanki. Asianajaja ei kieltänyt, että tämä seikka näytti onnettoman hyvin todistetulta; syytetty oli asustanut Faverollesissa; syytetty oli ollut siellä puiden karsijana; Champmathieun nimi voi kylläkin johtua Jean Mathieusta; kaikki tuo oli totta; ja sitten tunsii neljä todistajaa epäroimättä ja täysin varmasti Champmathieun entiseksi kaleerivanki Jean Valjeaniksi; näitä todistuksia, näitä ilmoituksia vastaan saattoi asianajaja asettaa vain suojattinsa kieltämisen, omaa etua koskevan kieltämisen; mutta vaikka otaksuisimmekin, että hän on entinen rangaistusvanki Jean Valjean, niin todistaisiko se myöskin, että hän varasti omenat? Se oli korkeintaan otaksuma, ei todistus. Syytetty oli tosin, sen puoltajakin "rehellisessä mielessään" myönsi, omaksunut "huonon puolustautumisjärjestelmän". Hän kielsi uppiniskaisesti kaikki, sekä varkauden että väitteen entisestä rangaistusvangista. Tämän viimeisen seikan myöntäminen olisi varmasti ollut parempi ja se olisi tuottanut hänelle tuomariensa säälin; asianajaja oli hänelle sitä neuvonutkin, mutta kaikesta huolimatta oli syytetty siitä jyrkästi kieltäytynyt, luullen ehkä pelastavansa kaikki olemalla tunnustamatta mitään. Se oli erehdys; mutta eikö ollut myös otettava huomioon hänen älynä vähäiset lahjat? Tämä mies oli ilmeisesti tylsämielinen. Pitkä-aikainen kärsimys rangaistusvankilassa, suuri kurjuus sieltä päästyä olivat hänet sellaiseksi tehneet, j.n.e., j.n.e. Vaikka hän puolustikin itseään huonosti, niin oliko siinä syy tuomita hänet? Mitä Pikku-Gervaisin juttuun tulee, ei asianajaja ottanut sitä käsitelläkseen, koska se ei sisälly kanteeseen. Asianajaja lopetti pyytämällä valamiehiä ja oikeutta siinä tapauksessa, että tämä mies ja Jean Valjean heistä näyttivät olevan yksi ja sama henkilö, sovittamaan häneen vain niitä järjestyssääntöjen määräyksiä, jotka koskevat kiellyille alueille siirtynyttä, eikä sitä kauhistuttavaa rangaistusta, joka kohtaa uudistettuun rikokseen syylliseksi havaittua pakkotyövankia.

Yleinen syyttäjä vastasi puolustajalle. Hän yltyi kiivaaksi ja hilpeän kaunopuheiseksi, kuten yleiset syyttäjät tavallisesti tekevät.

Hän onnitteli puoltajaa hänen "vilpittömydestään" ja käytti taitavasti hyväkseen tätä vilpittömyyttä. Hän hyökkäsi syytetyn kimppuun kaikkien niiden myönnytysten nojalla, joita asianajaja oli tehnyt: Asianajaja näytti myöntävän, että syytetty oli Jean Valjean. Hän tarttui tähän kohtaan. Tämä mies oli siis Jean Valjean. Se oli todistettu jo syytöskirjelmässäänkin, eikä sitä vastaan voi näin ollen ensinkään väittää. Tästä johtui yleinen syyttäjä rikollisuuden alkuperusteita etsiessään taitavalla käänteellä pitämään jyrisevän puheen romanttisen koulun siveettömyyttä vastaan, koulun, jota silloisen kukoistuksen päivinä kutsuttiin *saatanalliseksi kouluksi* ja jonka hän tuns *Quotidiennen* ja *Oriflammen*[63] arvosteluista; hän pani tämän paatuneen kirjallisuuden syyksi Champmathieun tai paremmin sanoen Jean Valjeanin rikoksen, eikä hänen vakuutteluistaan suinkaan puuttunut todennäköisyyttä. Päätettyään nämä mietteet palasi hän Jean Valjeaniin itseensä taas. Mikä oli tämä Jean Valjean? Jean Valjeanin kuvaus. Kauhistuttavin konna, j.n.e. Tämänlaisten kuvausten mallina on kertomus Therameneesta,[64] josta tosin murhenäytelmä ei paljoa hyödy, mutta joka tekee yhäti mainioita palveluksia lainopilliselle kaunopuheliaisuudelle. Kuulijat ja valamiehet "värisivät". Saatuaan kuvauksensa valmiiksi, jatkoi yleinen syyttäjä niin mahtavin kääntein ja vertauksin, että ne varmasti seuraavana aamuna nostaisivat Virallisen Lehden ihastuksen ylimmilleen: — "Semmoinen on tämä mies, j.n.e., j.n.e., j.n.e., maankiertäjä, kerjäläinen, vailla kaikkia toimeentulon mahdollisuuksia, j.n.e., j.n.e. — tottunut kun oli jo entisiltä ajoiltaan rikollisiin tekoihin, oleskelu vankilassa ei ollut sekään kyennyt häneen suuria vaikuttamaan, minkä hyvin osottaa Pikku-Gervaisinkin ryöstö, j.n.e., j.n.e., semmoinen se on mies, joka rohkenee vielä kieltää, vaikka hänet on julkisella tiellä verekseltä varkaudesta tavattu, parin askeleen päässä muurista, jonka yli hän oli hypännyt, kädessä varastamansa esine, joka rohkenee vielä kieltää ilmeisen rikoksensa, varkauden, muurin yli hyppäämisen, joka rohkenee kieltää kaikki, nimensä, jopa henkilönsäkin! Paitsi satoja muita todisteita, joihin tässä emme lähemmin kajoa, on neljä todistajaa hänet tuntenut, Javert, luotettava poliisikomissario Javert, ja kolme hänen entistä häpeätoveriaan, rangaistusvangit Brevet, Chenildieu ja Cochepaille. Miten puolustautuu hän tätä musertavaa yksimielisyyttä vastaan? Hän kieltää. Mikä härkäpäisyys! Menettelette vain ansion mukaan, herrat valamiehet, jos — — — j.n.e., j.n.e." — Syytetty kuunteli yleisen syyttäjän puhetta suu ammoltaan, kasvoilla hämmästyksen ilme, johon sekaantui hiukan ihmettelyäkin. Hän oli ilmeisesti hyvin ällistyksissään siitä, että mies saattoi puhua tuolla tavoin. Tuon tuostakin, syytöspuheen "repäisevimmissä" kohdissa, hetkinä, jolloin hillitön kaunopuheliaisuus räiskyy ja tulvehtii musertavia voimasanoja

ja ympäröi syytetyn kuin raju-ilma, käänteli hän hitaasti päätään oikealta vasemmalle ja vasemmalta oikealle, ikäänkuin tahtoen täten ilmaista alakuloisen, mykän vastalauseensa; tätä oli hän jatkanut jo istunnon alusta asti. Lähinnä istuvat kuulivat hänen pari kolme kertaa mutisevan itsekseen: "Siinä se nyt on, kun ei ole kysytty herra Baloupelta!" Yleinen syyttäjä kiinnitti tuomarein huomiota tähän typerään käyttäytymiseen, joka oli ilmeisesti laskettua, harkittua oveluutta, viekkautta, taitavuutta oikeuden pettämisessä, eikä suinkaan mitään typeryyttä, ja joka paljasti päivän selväksi tämän miehen "perinpohjaisen paatumuksen". Hän lopetti pidättämällä itselleen oikeuden ajaa Pikku-Gervaisin juttua ja vaatimalla ankaraa rangaistusta.

Muistettane, että kysymyksessä oli elinkautinen pakkotyö.

Puolustaja nousi, alkoi kehumalla "herra yleistä syyttäjää" hänen "verrattomasta puheestaan" ja vastaili sitten parhaan taitonsa mukaan; mutta hänen todistelunsa kävivät yhä heikommiksi; pohja luisui ilmeisesti hänen altaan.

10.

Kieltämis-järjestelmä.

Aika oli tullut lopettaa istunto. Puheenjohtaja käski syytetyn nousta seisomaan ja teki hänelle tämän tavanmukaisen kysymyksen: "Onko teillä jotakin lisättävää puolustukseksenne?"

Mies ei näyttänyt kuulleen, pyöritteli hän vain likaista lakkia käsissään.

Puheenjohtaja uudisti kysymyksensä.

Nyt kuuli mies. Hän näytti ymmärtäneen, hän säpsähti kuin unesta heränneenä, pälyili ympärilleen, tirkisteli yleisöä, santarmeja, puolustajaansa, valamiehiä, tuomareja, laski hirvittävän nyrkkinsä edessään olevan väliaidan reunalle, tirkisteli yhä ja alkoi sitten äkkiä puhua, katse tähdättynä yleiseen syyttäjään. Sanoja tulvi kuin purkamalla. Näytti kuin olisivat ne syöksyneet hänen suustaan yhteydettöminä, rajaina, iskemällä, sikin sokin ja ikäänkuin pyrkisivät ne kaikki yht'aikaa ilmoille. Hän puhui:

"Tämän vaan tahdon sanoa. Olen ollut vaunuseppänä Pariisissa, herra Baloupella vielä olinkin. Se on raskasta ammattia. Vaunuja kun tekee, niin täytyy työskennellä aina ulko-ilmassa, piholla, kunnon mestarein kattosuojissa, ei milloinkaan oikeissa suljetuissa työpajoissa, sillä siihen tarvitaan tilaa, nähkääs. Talvella tuleekin niin vilu, että täytyy takoa käsiään lämpimikseen; mutta siitä eivät mestarit pidä, sanovat, että se hukkaa aikaa. Kun täytyy käsitellä rautaa, vaikka vesi katu-ojissa jäätyy, niin ottaa

se vähän lujille. Siinä tulee miehestä pian loppu. Aivan nuorella ijällä muuttuu siinä ammatissa vanhaksi. Neljänkymmenen korvilla ei miehestä enää ole mihinkään. Minä olin viidenkymmenenkolmen vanha, minua se oikein hätyytteli. Ja sitten ne ovat niin ilkeitä ne nuoremmat työmiehet! Kun ikäloppu ei ole enää niin ketterä, niin heti haukutaan vanhaksi rahjukseksi, vanhaksi koniksi! Minä ansaitsin vain kolmekymmentä souta päivässä, maksoivat minulle niin vähän kuin suinkin voivat, mestarit käyttivät hyväkseen minun ikääni. Ja sitten oli minulla tytär pesijättärenä joen rannalla. Häinkin ansaitsi hiukan tahollaan. Ja yhdessä sitä sentään elää kituutettiin kutakuinkin. Mutta olipa hänelläkin raskas työ. Päivät pitkät pesu-ammeessa vyötäisiin asti, sateessa, lumessa, tuulen pieksäessä kasvoja; vaikka kuinka pakkanen oli, niin pese pois vaan; on ihmisiä, joilla ei ole paljoa liinavaatteita ja joiden täytyy saada ne mahdollisimman pian; ell'ei tullut valmista, niin kaikkosivat liiketutut. Palkkien välissä on rakoja ja vettä sitä saa aina päälleen. Hameet kastuvat läpimäriksi, päältä ja alta. Aina ihoon asti. Hän kävi työssä myöskin Punaisten Lasten pesulaitoksella, missä vesi tulee hanojen kautta. Siellä oli hiukan parempaa. Saa pestä siinä edessään saikossa ja huuhtoa takanaan altaassa. Eikä siellä tule niin vilukaan, kun se on oikea rakennus. Mutta siellä on sellainen kuuma vesihöyry, joka on ihan kauheaa ja joka tarvelee silmät. Hän palasi seitsemän aikoihin illalla kotiin ja pani pian maata; hän oli niin väsyksissä. Mieheensä pieksi häntä. Nyt hän on kuollut. Emme me kovin onnellisia olleet. Mutta hän oli kelpo tyttö, joka ei tansseissa juossut, vaan eli hyvin säädyllisesti. Muistan yhdenkin laskiaistiistain, jolloin hän pani nukkumaan jo kello kahdeksalta. Ja se on totta. Voitte vain kysyä. Ah niin! Kysyäkö? Kuinka tyhmä olenkaan! Pariisi on pimeä kuilu. Kuka tuntee ukko Champmathieun? Kuitenkin mainitsen teille herra Baloupen. Menkää hakemaan herra Baloupea. Muuten minä en lainkaan tiedä, mitä te minusta tahdotte".

Mies vaikenä. Hän seisoi yhä. Hän oli sanonut sanottavansa kovalla, nopealla, raa'alla, kärisevällä äänellä, jonkunlaisella suuttuneella, villillä suoruudella. Kerran keskeytti hän puheensa tervehtiäkseen jotakuta tuttua väkijoukosta. Vakuuttelujaan lasketteli hän ilman vähintäkään johtoa ja aivan kuin nikotellen, säestäen niitä eleellä, joka muistutti puunhakkaajaa tukkia halkaisemassa. Kun hän oli lopettanut, purskahti koko väkijoukko nauruun. Hän tirkisteli yleisöä ja kun hän ei ymmärtänyt, miksi niin naurettiin, alkoi hän itsekin nauraa hohottaa.

Se oli kamalaa.

Puheenjohtaja, tarkka ja hyväntahtoinen mies, korotti äänensä.

Hän johti "herrojen valamiesten" mieleen, että "mestari Baloupe, entistä vaunuseppää, jonka palveluksessa syytetty sanoo olleensa, oli tuloksetta manattu

oikeuteen. Hän oli tehnyt vararikon, eikä häntä ole voitu tavata". Sitten kääntyi hän syytetyn puoleen, kehotti häntä tarkasti kuulemaan, mitä hän nyt sanoi ja lisäsi: "Te olette nyt asemassa, missä harkinta tulee kysymykseen. Mitä raskauttavimmat epäluulot kohdistuvat teihin ja ne voivat johtaa sangen turmiollisiin seuraamuksiin. Syytetty, pyydän teitä oman etunne nimessä viimeisen kerran, vastatkaa selvästi näihin kahteen seikkaan: Ensiksi, oletteko vai ette hypännyt Pierronin puutarhan muurin yli, taittanut oksan ja varastanut omenat, s.t.s. tehnyt varkausrikoksen ynnä muurin yli hyppäämisen? Toiseksi, oletteko vai ette vapautettu rangaistusvanki Jean Valjean?"

Syytetty pudisti päätään tärkeän näköisenä, aivan kuin mies, joka ymmärtää asian ja tietää, mitä vastata. Hän avasi suunsa, kääntyi puheenjohtajaan päin ja sanoi:

"Ensinnäkin..."

Sitten vilkaisi hän lakkiinsa, vilkaisi kattoon ja vaikeni.

"Syytetty", virkkoi yleinen syyttäjä ankaralla äänellä, "varokaa itseänne. Te ette vastaa lainkaan siihen, mitä teiltä kysytään. Teidän hämminkinne tuomitsee teidät. On ilmeistä, ett'ei teidän nimenne ole Champmathieu, vaan että te olette rangaistusvanki Jean Valjean, joka kätkeytyi äitinsä nimen varjoon ja kutsui itseään Jean Mathieuksi; ilmeistä on myös, että te olette ollut Auvergnessä, että olette syntynyt Faverollesissa, missä olette ollut puiden karsijana. Ilmeistä on sekin, että te olette muurin yli hypättyänne varastanut kypsiä omenoita Pierronin tarhasta. Herrat valamiehet harkitsevat kyllä asian".

Syytetty oli sillä välin istuutunut; kun yleinen syyttäjä oli päässyt puheensa loppuun, nousi hän äkkiä ylös ja karjaisi:

"Te olette perin ilkeä, Te! Sitä minä oikeastaan tahdoinkin sanoa, vaikk'en ensin saanut kiinni. En minä ole mitään varastanut. Minä olen niitä ihmisiä, jotka eivät päiväkausiin saa mitään syödäkseen. Tulin juuri Aillystä, astelin tietä pitkin sadekuuron jälkeen, joka oli tehnyt maan vallan keltaiseksi, lätäköitä oli ihan joka askeleella ja vain tien reunoilla törrötti hiekasta muutamia ruohonkorsia. Löysin maasta katkaistun oksan, jossa oli omenoita, otin oksan käteeni, aavistamatta, että siitä minulle näin paljon harmia koituisi. Jo kolme kuukautta olen istunut vankilassa, ja aina minua vaan kiusataan. Mutta minä en ymmärrä mitään; puhutaan minun vahingokseni, sanotaan: vastatkaa! Santarmikin, joka on niin hyvä mies, töykkää kylkeen ja sanoo minulle hiljaa: no vastaahan toki! En minä osaa asioita selittää, minä en ole oppia käynyt, minä olen köyhä mies. Mutta sitä ei nyt vaan huomata. En minä ole varastanut, minä vaan otin maasta, mitä siinä näin. Sanotte: Jean Valjean, Jean Mathieu! Minä en tunne

näitä henkilöitä. Ne ovat varmaankin maalaisia. Minä olin töissä herra Baloupella, Sairashuoneen puistokadun varrella. Minun nimeni on Champmathieu. Oletteppa te hauskoja, kun sanotte minulle, missä minä olen syntynyt, enkä minä tiedä sitä itsekään. Ei ole kaikilla taloja, missä sopisi ilmestyä ihmisten ilmoille. Se olisi liian mukavaa. Luulen, että isäni ja äitini olivat sitä väkeä, joka vaeltaa paikasta toiseen. Muuta en tiedä. Lapsena kutsuttiin minua Pienokaiseksi, nyt minua kutsutaan Ukoksi. Siinä minun ristimänimeni. Ajatelkaa siitä mitä tahdotte. Olen ollut Auvergnessa, olen ollut Faverollesissa! No eikö sitten hitto soikoon voi olla käynyt Auvergnessa ja Faverollesissa, tarvitsematta olla käynyt kaleereilla? Sanon teille vielä kerran, ett'en ole varastanut ja että olen ukko Champmathieu. Olen ollut herra Baloupella töissä, oikein talon väkenä. Minua alkavat jo suututtaa nuo teidän hullutuksenne! Mitä erinomaista roikkuvat kaikki ihmiset minussa kuin takkiaiset?"

Yleinen syyttäjä oli seisonut koko ajan; hän kääntyi puheenjohtajan puoleen:

"Herra puheenjohtaja! Ottaen huomioon syytetyn sekavat, mutta sangen ovelat kieltämiset, hän kun näyttää tahtovan päästä vähäjärkisen kirjoihin, mikä ei tule onnistumaan, sen me takaamme, anomme, että te suvaisitte ja että Korkea Oikeus suvaisisi kutsuttaa uudestaan tähän aitaukseen tuomitut Brevetin, Cochepailen ja Chenildieun sekä poliisikomisario Javertin ja kuulustella heiltä viimeisen kerran, onko tämä syytetty entinen rangaistusvanki Jean Valjean vai ei".

"Pyydän huomauttaa herra yleiselle syyttäjälle", sanoi puheenjohtaja, "että poliisikomisario Javert on heti saatuansa todistaa poistunut istuntosalista ja koko kaupungistakin, koska virkatoimet vaativat hänen läsnäoloaan naapuri-piirikunnan pääpaikassa. Herra yleisen syyttäjän ja syytetyn puolustajan suostumuksella annoimme hänelle siihen luvan".

"Aivan oikein, herra puheenjohtaja", vastasi yleinen syyttäjä. "Koska herra Javert on siis poistunut, luulen olevani velvollinen muistuttamaan herroille valamiehille, mitä hän itse täällä vähän aikaa sitten lausui. Javert on arvossapidetty mies, joka täsmällisyydellään ja ehdottomalla luotettavuudellaan tuottaa kunniaa alempiarvoiselle, mutta tärkeälle virkakunnalleen. Hän on todistanut seuraavaa: 'Minun ei ole tarvis vedota siveellisiin arveluihin eikä päteviin todisteihin, jotka osottaisivat syytetyn kieltämiset vääriksi. Minä tunnen hänet ilmankin varmasti. Tämän miehen nimi ei ole Champmathieu; hän on muuan hyvin vaarallinen ja hyvin peljätty rangaistusvanki Jean Valjean. Rangaistus-ajan kuluttua päästettiin hänet vapaaksi vain hyvin vastenmielisesti. Hän yritti karata viisi tai kuusi kertaa. Paitsi Pikku-Gervaisin ryöstöstä ja Pierronin varkaudesta, epäilen minä häntä vielä hänen korkeutensa Dignen piispa-vainajan talossa toimitetusta varkaudesta. Minä näin

hänet useastikin ollessani vanginvartija-apulaisena Toulonin rangaistusvankilassa. Toistan, että tunnen hänet varmasti".

Tämä näin vakuuttava selitys näytti tekevän suuren vaikutuksen yleisöön ja tuomioistuimeen. Yleinen syyttäjä lopetti puheensa pyytämällä, että Javertin poistuttua kuulusteltaisiin ja tutkittaisiin juhlallisesti muita kolmea todistajaa Brevetiä, Chenildieutä ja Cochepaillea.

Puheenjohtaja antoi käskyn oikeudenpalvelijalle ja hetkisen kuluttua aukenikin todistajain huoneen ovi. Oikeudenpalvelija saattoi tuomitun Brevetin sisään, seurassaan santarmi valmiina antamaan aseellista apuansa. Yleisö oli jännityksissään ja kaikkein sydämet löivät tahdissa.

Entisellä rangaistusvanki Brevetillä oli päällään keskusvankiloiden mustan ja harmaan kirjava puku. Brevet oli noin kuudenkymmenen vuoden vanha mies, jolla oli liikemiehen naama ja konnan kasvojen ilme. Joskus käyvätkin ne yhteen. Vankilassa, jonne uudet rikkomukset olivat hänet vieneet, oli hänestä tullut jonkunlainen alivartija. Päälysmiehensä sanoivat hänestä: "Hän koettaa osottautua hyödylliseksi". Vankilan saarnaajat antoivat hyviä todistuksia hänen uskonnollisista harrastuksistaan. Tulee muistaa, että tämä tapahtui entisen kuningassuvun valtaanastumisen aikoihin.

"Brevet", sanoi puheenjohtaja, "Te olette saanut häpeällisen rangaistuksen, ettekä te voi siis tehdä valaa".

Brevet loi silmänsä maahan.

"Mutta lain tuomitsemassakin ihmisessä", jatkoi puheenjohtaja, "voi löytyä, jos taivaallinen armo sallii, kunnian ja rehellisyyden tuntoa. Tähän tuntuun vetoan tällä ratkaisevalla hetkellä. Jos sitä vielä tässä löytyy, niinkuin toivon, niin miettikää, ennenkuin vastaatte, katsokaa yhdeltä puolen tätä miestä, jonka yksikin sananne voi syöstä perikatoon, katsokaa toiselta puolen oikeutta, jonka yksikin sananne voi valaista. Hetki on juhlallinen ja teillä on yhä tilaisuus peruuttaa sananne, jos luulette erehtyneenne. — Syytetty, nouskaa seisomaan. — Brevet, katsokaa tarkoin syytettyä, kootkaa muistonne ja sanokaa meille sielunne ja omantuntonne kautta, väitättekö yhä tuntevanne tämän miehen entiseksi vankitoveriksenne Jean Valjeaniksi".

Brevet katseli syytettyä ja kääntyi sitten oikeusistuimeen päin.

"Kyllä, herra puheenjohtaja. Minähän hänet ensiksi tunsinkin, ja minä pysyn väitteessäni. Tämä mies on Jean Valjean, joka tuli Touloniin vuonna 1796 ja pääsi sieltä pois vuonna 1815. Minä pääsin vuotta myöhemmin. Hän näyttää hyvin typerältä

nykyään, varmaankin on ikä hänet tylsistyttänyt; vankilassa oli hän hyvin ovela. Minä tunnen hänet ehdottomasti".

"Käykää istumaan", sanoi puheenjohtaja. "Syytetty, pysykää seisomassa".

Tuotiin saliin Chenildieu, elinkautinen rangaistusvanki, minkä osottivatkin hänen punainen mekkonsa ja viheriä lakkinsa. Hän kärsi rangaistustaan Toulonin vankilassa, mistä hänet oli tuotettu tämän jutun takia. Hän oli pieni noin viidenkymmenen ikäinen mies, vilkas, ryppyinen, hento, kelta-ihoinen, julkea, levoton, jonka jäsenissä ja koko olennessa näkyi sairaloinen heikkous, mutta katseessa suunnaton voima. Vankitoverit olivat antaneet hänelle liikanimen Jumalankieltäjä.[65]

Puheenjohtaja lausui hänelle melkein samat sanat kuin Brevetillekin. Kun puheenjohtaja muistutti, ett'ei hänellä häpeällisen rangaistuksensa takia ollut oikeutta tehdä valaa, kohotti Chenildieu päätään ja katsoi suoraan väkijoukkoon. Puheenjohtaja kehotti häntä muistuttelemaan ja kysyi häneltä niinkuin Brevetiltäkin, väittikö hän yhä tuntevansa syytetyn.

Chenildieu räjähti nauruun.

"Lempo viekään! Enkö häntä tuntisi! Olemmehan olleet viisi vuotta samaan kahleeseen kiinnitettynä. Miksi noin murjottelet, ukkoseni?"

"Käykää istumaan", sanoi puheenjohtaja.

Oikeudenpalvelija toi Cochepaillen. Hänkin oli elinkautisvanki, tuli suoraan vankilasta ja oli puettu punaisiin niinkuin Chenildieukin; hän oli talonpoika Lourdesista ja oikea Pyreneitten karhu. Hän oli kaitsenut karjoja vuoristossa ja paimenesta luisunut rosvoksi. Cochepaille oli aivan yhtä villi ja vielä typerämmän näköinen kuin syytetty. Hän oli niitä onnettomia miehiä, joista luonto on aikonut naudan ja joista yhteiskunta tekee kaleeriorjan.

Puheenjohtaja koki liikuttaa häntä muutamilla mahtipontisilla, vakavilla sanoilla ja kysyi sitten häneltä niinkuin toisiltakin, väittikö hän yhä varmasti ja epäröimättä tuntevansa miehen, joka seisoj hänen edessään.

"Hän on Jean Valjean", sanoi Cochepaille. "Häntä kutsuttiin vielä Jean Väkipivuksikin, kun hän oli niin väkevä".

Näiden kolmen miehen ilmeisesti rehelliset ja hyvässä uskossa lausutut vakuutukset olivat nostaneet kuulijain joukossa suuttumuksen murinan, joka ennusti syytetylle pahaa, murinan, joka yltyi ja koveni aina enemmän kuin uusi todistus vahvasti edellistä. Syytetty puolestaan oli kuunnellut niitä, kasvoilla tuo ällistyksen ilme, joka

kannekirjan mukaan oli hänen paras puolustautumistempunsa. Ensimmäisen todistuksen aikana kuulivat lähellä istuvat santarmit hänen mutisevan hampaittensa välistä: "No on tuokin mokoma!" Toisen todistuksen kuultuaan sanoi hän kovempaa ja melkein tyytyväisen näköisenä: "Hyvä!" Kolmannelle todistajalle huusi hän: "Mainiota!"

Puheenjohtaja kysyi:

"Syytetty, olette kuullut. Mitä teillä on sanomista?"

Hän vastasi:

"Minä sanon — Mainiota!"

Yleisön joukossa syntyi hälinää, joka oli vähällä vallata valamiehetkin. Oli ilmeistä, että mies oli hukassa.

"Oikeudenpalvelijat", sanoi puheenjohtaja, "toimittakaa hiljaisuutta. Minä lopetan kohta istunnon".

Samassa silmänräpäyksessä kuului liikettä aivan puheenjohtajan lähetyviltä. Kuultiin hänen huutavan:

"Brevet, Chenildieu, Cochepaille! Katsokaahan tänne!"

Kaikki, jotka kuuluivat tämän äänen, tunsivat kylmien väreiden viiltävän ruumistaan, niin surkea ja kamala oli se ääni. Silmät kääntyivät sinne päin, mistä se oli tullut. Muuan mies, joka oli istunut etuoikeutettujen kuuntelijain joukossa tuomarin ja valamiesten takana, oli noussut pystyyn, avannut tuomarein korokkeelta yleisön puolelle johtavan rintaan asti ulottuvan oven ja seisoi nyt keskellä salia.

Puheenjohtaja, yleinen syyttäjä, herra Bamatabois, parikymmentä henkilöä, tunsivat hänet oitis ja huudahtivat kaikki yht'aikaa:

"Herra Madeleine!"

11.

Champmathieu hämmästyy yhä enemmän.

Hän se oli todellakin. Kirjurin lamppu valaisi hänen kasvonsa. Hän piteli hattua kädessään, hänen puvussaan ei voinut huomata minkäänlaista epäjärjestyttä, päällystakkinsa oli napitettu huolellisesti. Hän oli hyvin kalpea ja hän vapisi heikosti. Hänen tukkansa, joka vielä hänen Arrasiin saapuessaan oli ollut harmaa, oli nyt aivan valkea. Se oli muuttunut valkeaksi yhden ainoan tunnin kuluessa, minkä hän oli viettänyt siellä.

Kaikki päät kohosivat. Kiihtymys yltyi sanoin kuvaamattomaksi. Yleisön oli hetkeksi vallannut epäröiminen. Ääni oli ollut niin tuskallinen, mies, joka nyt seiso siinä, näytti niin tyyneltä, ett'ei ensi alussa päästy asiasta selville. Kyseltiin, että kuka se oikein huusi. Ei voitu luullakaan, että tämä tyyni mies olisi päästänyt niin kamalan huudon.

Tämä epävarmuus kesti vain muutaman sekunnin ajan. Ennenkuin puheenjohtaja ja yleinen syyttäjä ehtivät sanoa sanaakaan, ennenkuin santarmit ja oikeudenpalvelijat kerkisivät liikahtamaankaan, oli tuo mies, jota kaikki vielä sillä hetkellä kutsuivat herra Madeleineksi, astunut todistajia Cochepaille, Brevetiä ja Chenildieutä kohti.

"Ettekö tunne minua?" kysyi hän.

Kaikki kolme eivät saaneet sanaakaan suustaan, ilmaisivathan vain päätään pudistamalla, ett'eivät he häntä tunteneet. Pelästynyt Cochepaille tervehti sotilaan tavoin. Herra Madeleine kääntyi valamiehiin ja tuomareihin päin ja sanoi lempeällä äänellä:

"Herrat valamiehet, päästäkää syytetty vapaaksi. Herra puheenjohtaja, toimittakaa minut kiinni. Mies, jota te etsitte, ei ole hän, vaan minä. Minä olen Jean Valjean".

Ei henkäystäkään kuulunut. Ensimmäistä hämmästyksen tohausta oli seurannut haudan hiljaisuus. Salissa tuntui tuo syvä kauhu, joka aina valtaa väkijoukot, kun jotakin suurta tapahtuu.

Sillävälin oli puheenjohtajan kasvoille levinnyt säälivän murheellinen ilme; hän vaihtoi nopean katseen yleisen syyttäjän ja muutamia kuiskattuja sanoja oikeuden jäsenten kanssa. Hän kääntyi yleisön puoleen ja kysyi äänenpainolla, jonka kaikki ymmärsivät:

"Onkohan täällä lääkäriä?"

Yleinen syyttäjä puuttui puhumaan:

"Herrat valamiehet, tämä niin odottamaton ja outo tapaus, joka on keskeyttänyt istunnon, herättää meissä, samoinkuin teissäkin vain yhden tunteen, jota ei meidän tarvinne lähemmin määritellä. Tehän tunnette kaikki ainakin maineeltaan kunnianarvoisan herra Madeleine, Montreuil-sur-Merin pormestarin. Jos yleisön joukossa löytyy lääkäri, yhdymme mekin herra puheenjohtajaan ja pyydämme häntä hyväntahtoisesti auttamaan herra Madeleinea ja saattamaan häntä asuntoonsa".

Herra Madeleine ei sallinut yleisen syyttäjän puhua pitemmältä. Hän keskeytti hänet hyväntahtoisella, arvokkaalla tavallaan. Esitämme seuraavassa hänen puheensa sanasta sanaan, sellaisena kuin sen kirjoitti muistiin muuan läsnäolijoista heti

tapahtuman jälkeen, sellaisena kuin se kaikuu vielä niiden korvissa, jotka kuulivat sen lähes neljäkymmentä vuotta sitten.

"Kiitän Teitä, herra yleinen syyttäjä, mutta minä en ole hullu. Sen tulette kohta näkemään. Te olitte tekemäisillänne suuren erehdyksen, päästäkää tämä mies vapaaksi, minä täytän vain velvollisuuteni, minä olen tuo onneton tuomittu. Minä yksinäni näen täällä selvästi ja minä sanon Teille totuuden. Jumala tuolla ylhäällä näkee tekoni, ja se riittää. Te voitte vangita minut, koska minä seison tässä. Ja kuitenkin olen minä pannut parhaani pysyäkseni piilossa. Minä kätkeydyin uuden nimen varjoon; minä tulin rikkaaksi, minä pääsin pormestariksi; minä halusin päästä kunniallisten ihmisten joukkoon. Se näyttää kuitenkin olevan mahdotonta. Mutta on paljon asioita, joita en voi Teille sanoa, en rupea tässä kertomaan Teille elämäni vaiheita, joskus ne kuitenkin tulevat tiedoksi. Minä olen varastanut hänen ylhäisyytensä piispan tavaroita, se on totta; minä olen varastanut Pikku-Gervaisin rahan, sekin on totta. On oltu oikeassa selitettäessä Teille, että Jean Valjean oli hyvin vaarallinen konna. Mutta kaikki syy ei ehkä ole hänessä. Kuulkaahan, herrat tuomarit, niin syvään painuneen miehen kuin minun ei suinkaan sovi moittia kaitselmusta eikä neuvoa yhteiskuntaa; mutta nähkääs, häpeä, josta olen yrittänyt vapautua, tuottaa pelkkää turmiota. Kaleerit tekevät kaleeriorjan. Painakaa se mieleenne, jos tahdotte. Ennen vankilaan joutumistani olin minä yksinkertainen köyhä talonpoika vain, jonkunlainen pölkky; vankila minut muutti. Minä olin tyhmä, minusta tuli paha; minä olin pölkky, minusta tuli kekäle. Sittemmin pelastivat minut lempeys ja hyvyys, niinkuin säälimätön ankuruus oli minut kadottanut. Mutta suokaa anteeksi, ettehan Te voi käsittää puhettani. Menkää minun huoneeseeni ja Te löydätte tulisijan tuhasta sen kahden frangin rahan, jonka minä seitsemän vuotta sitten varastin Pikku-Gervaisilta. Minulla ei ole enää mitään lisättävää. Vangitkaa minut. Jumalani! Herra yleinen syyttäjä pudistaa päätään, Te sanotte: herra Madeleine on tullut hulluksi, Te ette usko minua! Se on surkeata. Älkää ainakaan tuomitko tätä miestä! Mitä! Eivätkö nämä miehet muka tunne minua! Tahtoisinpa, että Javert olisi täällä. Hän minut tuntisi, hän!"

Kukaan ei osaisi kuvata sitä lempeätä surumielisyyttä, sitä synkeätä kaikua, mikä esiintyi näissä sanoissa. Hän kääntyi noiden kolmen rangaistusvangin puoleen:

"Kyllä minä Teidät tunnen, Brevet! Muistatteko..."

Hän vaikenä, epäröi hetkisen ja jatkoi sitten:

"Muistatko niitä kudottuja ruudullisia housunkannattimia, joita sinä pidit vankilassa?"

Brevet vavahti kuin iskun saaneena ja mitteli häntä katseellaan kiireestä kantapäähän, osottaen suunnatonta hämmästyttä, jopa säikähdystäkin, Hän jatkoi:

"Chenildieu, sinä, joka pidit paljon liikanimestäsi Jumalankieltäjä, sinun on koko oikea olkapääsi pahasti palanut, koska sinä kerran kärvensit sitä tulikuuman hiilospannun päällä, saadaksesi häviämään nuo kolme kirjainta E.P.T.,[66] jotka näkyvät siinä yhä kaikesta huolimatta. Vastaa, onko se totta?"

"Se on totta", sanoi Chenildieu.

Hän kääntyi Cochepailleen:

"Cochepaille, sinun oikeassa käsivarressasi on lähellä kyynärpäätä muuan päivämäärä, joka on syövytetty siihen poltetulla ruudilla sinisin kirjaimin. Tämä päivämäärä osottaa keisarin maallensua Cannesissa, 1 p. maaliskuuta 1815. Kääri hihasi ylös".

Cochepaille kääri hihansa ylös, kaikki katseet tähdättiin hänen paljaaseen käsivarteensa. Santarmi lähensi lamppua: mainittu päivämäärä näkyi selvästi.

Onneton mies kääntyi yleisön puoleen, kääntyi tuomarein puoleen, huulilla hymy, joka vielä nytkin vihloo läsnäolijain sydäntä, kun he sitä ajattelevat. Se oli voiton hymyä, mutta se oli myös syvimmän epätoivon hymyä.

"Te näette nyt selvästi", sanoi hän, "että minä olen Jean Valjean".

Nyt ei ollut enää tässä aitauksessa tuomareita, syyttäjiä eikä santarmeja; oli vain tuijottavia silmiä ja liikutettuja sydämiä. Ei kukaan enää muistanut osaa, jota hänen tuli näytellä; yleinen syyttäjä unohti, että hänen toimensaan oli rangaistusten vaatiminen, puheenjohtaja unohti, että hänen piti johtaa oikeuden istuntoa, puolustaja unohti, että hänen tuli puolustaa. Ja mikä vielä hämmästyttävämpää: ei ainuttakaan virallista mahtisanaa lausuttu. Yleisille näyille on ominaista, että ne valtaavat kaikki sielut ja että ne tekevät kaikista todistajista katselijoita. Kukaan ei ehkä selvittänyt itselleen, mitä hän tuns; kukaan ei ehkä vakuuttanut itselleen, että hän näki edessään loistavan valon säteilevän; kaikki tunsivat sisimmässään olevansa huikaistuja.

Oli ilmeistä, että tuo mies tuossa oli Jean Valjean. Se oli päivän selvä. Tämän miehen esiintyminen riitti luomaan kokonaan uuden valaistuksen tähän hiukkaista ennen niin hämärään seikkaan. Tarvitsematta pitempiä selityksiä ymmärsi koko tämä väkijoukko ikäänkuin äkillisen ilmestyksen avulla heti, ensi silmäyksellä tämän rehellisen, jalon miehen, joka antautui oikeuden käsiin, jott'ei toista miestä tuomittaisi hänen

sijastaan. Yksityiskohdat, epäröimiset, heikot vastustelemis-yritykset häipyivät tämän selvän, valtavan tosiasian tieltä.

Vaikutelma oli ohimenevää laatua, mutta siinä silmänräpäyksessä oli se vastustamaton.

"En tahdo enempää häiritä oikeuden istuntoa", jatkoi Jean Valjean. "Minulla on vielä paljon asioita selvitettävänä. Herra yleinen syyttäjä tietää kuka minä olen sekä minne minä menen, hän voi vangituttaa minut milloin tahtoo".

Hän astui ulos käytävää kohti. Ei yksikään ääni kohonnut, ei yksikään käsi ojentunut häntä estämään. Kaikki väistyivät tieltä. Tällaisissa tapauksissa on jotakin jumalallista, joka saattaa väkijoukot väistämään yhtä miestä ja antamaan hänelle tietä. Hän kulki väkijoukon läpi hitain askelin. Ei ole päästy selville, kuka avasi oven; niin paljon vaan on varmaa, että kun hän ovelle saapui, oli se selki seljällään. Siinä hän kääntyi ja sanoi:

"Herra yleinen syyttäjä, olen milloin tahansa käytettävissänne".

Sitten kääntyi hän kuuntelijain puoleen:

"Kaikki Te, jotka olette täällä, katsotte minun ansaitsevan sääliä, eikö niin? Jumalani! Kun ajattelen, mitä olin tekemäisilläni, katson ansaitsevani vihaa. Ja kuitenkin olisin mieluummin suonut, ett'ei kaikkea tätä olisi milloinkaan tapahtunut".

Hän poistui, ja ovi sulkeutui samoin kuin se oli auennutkin, sillä ne, jotka toimittavat yleviä, suuria tekoja, ovat aina varmat siitä, että joku joukosta palvelee heitä.

Noin tuntia myöhemmin vapautti oikeus päätöksellään Champmathieun kaikesta syynalaisuudesta; ja Champmathieu, joka päästettiin heti paikalla vapaaksi, meni tiehensä yhä hölmistyneempänä, luullen kaikkia ihmisiä hulluiksi ja ymmärtämättä tästä oudosta näytelmästä rahtuakaan.

KAHDEKSAS KIRJA

JÄLKIMAININGIT

1.

Missä kuvastimessa herra Madeleine katselee tukkaansa.

Päivä alkoi koittaa. Fantinea oli yöllä vaivannut kuume ja unettomuus, vaikka iloiset kuvat mielessä väikkyivätkin; aamulla vaipui hän uneen. Sisar Simplicie, joka oli häntä hoitanut, käytti tätä tilaisuutta hyväkseen ja meni valmistamaan uutta kiina-annosta. Kunnon sisar oli jo ollut hetkisen sairaalan lääkehuoneessa, kumartuneena

tarkastelemaan rohtojaan ja pullojaan hyvin läheltä, sillä hämärä kääri kaikki esineet ikäänkuin jonkunlaiseen sumuverhoon. Äkkiä käänsi hän päätään ja kirkaisi heikosti. Herra Madeleine seisoి hänen edessään. Hän oli astunut hiljaa sisään.

"Tekö se olettekin, herra pormestari!" huudahti hän.

Hän vastasi matalalla äänellä:

"Mitenkä voi Fantine-parka?"

"Jotenkin hyvin nykyään. Mutta kyllä olemmekin saaneet olla levottomia".

Hän selitti kaikki, mitä oli tapahtunut, miten Fantinen tila oli hyvin huono eilis-iltana, mutta miten hän nyt voi paremmin, koska hän luuli herra pormestarin menneen hakemaan hänen lastaan Montfermeilistä. Sisar ei uskaltanut udella herra pormestarilta asian todellista laitaa, mutta hänen ulkomuodostaan osasi hän kyllä päättää, ett'ei hän ainakaan sieltä tullut.

"Hyvä on", sanoi hän, "teitte oikein, kun ette haihduttanut hänen luuloansa".

"Niinpä kyllä", jatkoi sisar, "mutta kun hän nyt saa nähdä teidät, herra pormestari, eikä lasta olekaan mukana, mitä osaamme hänelle silloin sanoa?"

Hän vaipui hetkiseksi mietteisiinsä.

"Kyllä Jumala sovittaa sanamme", vastasi hän.

"Ei ainakaan valehteleminen tule kysymykseen", mutisi sisar itsekseen.

Huoneeseen oli vähitellen levinnyt täysi päivänvalo. Se osui herra Madeleinein kasvoihinkin. Sisar kohotti sattumalta silmänsä.

"Hyvä Jumala, herra!" huudahti hän, "mitä teille on tapahtunut? Tukkannehan on aivan valkea!"

"Valkea!" toisti hän.

Sisar Simplicellä ei ollut lainkaan kuvastinta; pitkän etsimisen jälkeen löysi hän eräästä kotelosta palasen kuvastinlasia, jota sairaalan lääkäri käytti nähdäkseen oliko potilas todellakin kuollut eikä hengittänyt enää. Herra Madeleine otti lasin palasen, tarkasteli tukkaansa ja sanoi: "Kas vaan!"

Hän lausui nämä sanat välinpitämättömästi ja ikäänkuin ajatellen muita asioita.

Sisar tunsu kauhuun jähmettyvänsä kaikesta siitä salaperäisestä, jonka hän aavisti kätkeytyvän tämän välinpitämättömyyden alle.

Herra Madeleine kysyi:

"Voinko mennä hänen luokseen?"

"Eikö herra Madeleine toimitakaan hänelle lasta takaisin?" sanoi sisar, tuskin uskaltuen tehdä kysymystään.

"Tietysti, mutta siihen menee ainakin pari kolme päivää".

"Ell'ei hän saisi lainkaan nähdä herra pormestaria", jatkoi sisar arastellen, "ei hän tietäisi herra pormestarin palanneenkaan; olisi helppoa pitää häntä kärsivällisenä, ja kun lapsi sitten tulisi, ajattelisi hän aivan luonnollisesti, että herra pormestari on tuonut lapsen. Silloin ei tarvitsisi keksiä valeita".

Herra Madeleine näytti miettivän jonkun aikaa, sitten sanoi hän tyynellä vakavuudellaan:

"Ei käy päinsä, sisareni. Minun täytyy nähdä hänet. Minun on ehkä kiire".

Nunna ei näyttänyt huomaavan tuota sanaa "ehkä", joka antoi herra pormestarin sanoille hämärän, kummallisen mielen. Hän vastasi kunnioittavasti alentaen katseensa ja äänensä:

"Siinä tapauksessa, hän nukkuu, mutta herra pormestari astuu sisään vaan".

Herra Madeleine puhui jostakin ovesta, joka sulkeutuessaan sai aikaan melua, niin että sairaskin voisi siitä herätä; sitten astui hän Fantinen huoneeseen, lähenei vuodetta ja raotti uutimia. Hän nukkui. Hengitys lähti hänen rinnastaan koristen näille taudeille ominaisella hirvittäväällä tavalla, joka vihloo äitien sydäntä, kun he valvovat öisin kuolemaan tuomitun nukkuvan lapsensa vuoteen ääressä. Mutta tämä hengitys häiritsi tuskin sitä sanomattoman rauhan ilmettä, joka oli levinnyt hänen kasvoilleen ja joka unessa muutti hänen muotonsa kokonaan. Kalpeus oli muuttunut valkeudeksi; hänen poskensa olivat ruusunpunaiset. Hänen pitkät vaaleat silmäripsensä, ainoa sulo, mikä hänelle oli jäänyt neitseellisen kauneutensa ja nuoruutensa päiviltä, värisivät hiljaa, vaikka silmäkannet olivatkin kiinni painettuina. Koko hänen olentonsa vavahteli aivan kuin olisivat salaperäiset siivet pyrkineet aukenemaan ja kohottamaan hänet ylä-ilmoihin; tuntui kuin olisi kuullut niiden havinan, vaikka ne pysyivätkin näkymättöminä. Kun hän siinä sellaisena lepäsi, ei olisi mitenkään voinut luulla häntä melkein toivottomasti sairaaksi. Hän näytti pikemmin lentoon kohoavalta kuin kuolevalta.

Kun käsi ojentautuu irrottamaan kukkaa, värisee oksa ja näyttää ikäänkuin vetäytyvän pakoon, mutta samalla tarjoavan aarrettaan. Ihmisruumiissakin tuntuu tuollainen

värähdys, kun saapuu hetki, jolloin kuoleman näkymättömät sormet kurkottautuvat poimimaan sielun.

Herra Madeleine pysähtyi liikkumattomaksi vuoteen ääreen, katsellen vuoroin sairasta, vuoroin ristiinnaulitun kuvaa, niinkuin hän oli tehnyt kaksi kuukautta aikaisemmin, päivänä, jolloin hän oli tullut ensi kerran katsomaan Fantinea tähän turvapaikkaan. He olivat molemmat samoissa asennoissakin: Fantine nukkui, hän rukoili; nämä kaksi kulunutta kuukautta olivat tuoneet vain sen muutoksen, että Fantinen tukka oli nyt harmaa ja hänen valkea.

Sisar ei ollut tullut huoneeseen hänen kanssaan. Hän seiso vuoteen ääressä sormi huulilla, aivan kuin olisi tarvinnut kehottaa jotakuta tässä huoneessa olemaan hiljaa.

Fantine avasi vihdoinkin silmänsä, huomasi hänet ja kysyi rauhallisesti hymyten:

"Entä Cosette?"

2.

Fantine on onnellinen.

Fantine ei tehnyt yhtään hämmästyksen eikä ilon elettä; hän oli itse pelkkää iloa. Hän teki tuon yksinkertaisen kysymyksensä: "entä Cosette?" niin syvällä luottamuksella, niin suurella varmuudella, niin täydelleen vailla pienintäkin epäilystä tai rauhattomuutta, ettei herra Madeleine löytänyt sanaakaan vastaukseksi. Hän jatkoi:

"Minä tiesin, että te seisoitte siinä. Minä nukuin, mutta minä näin kuitenkin teidät. Minä seurasin Teitä silmilläni koko yön. Teitä valaisi loistava sädekehä ja teidän ympärillänne oli paljon taivaallisia olentoja".

Madeleine kohotti katseensa ristiinnaulitun kuvaan.

"Mutta", jatkoi hän, "sanokaahan jo minulle, missä Cosette on? Miksi ette ole pannut häntä tähän vuoteelleni, jotta olisin nähnyt hänet heti herätessäni?"

Hän vastasi konemaisesti jotakin, jota hän ei ole koskaan voinut myöhemmin muistaa.

Onneksi oli lääkäri saanut vihiä ja kiiruhtanut paikalle. Hän tuli herra Madeleinen avuksi.

"Lapsukaiseni", sanoi lääkäri, "tyyntykää. Tyttönne on jo täällä".

Fantinen silmät sädehtivät ja valaisivat loisteellaan koko hänen olentonsa. Hän liitti kätensä yhteen, kasvoilla ilme, johon sisältyi kaikki, mitä rukouksessa voi olla rajuinta ja lempeintä:

"Oi!" huudahti hän, "tuokaa hänet minulle!"

Mikä liikuttava äidin harhaluulo! Cosette oli hänen mielestään yhä tuollainen pikkulapsi, jota tuodaan.

"Ei vielä", virkkoi lääkäri, "ei vielä juuri. Teissä on vielä hiukan kuumetta. Lapsenne näkeminen kiihdyttäisi teitä ja tuottaisi turmiollisia seurauksia. Teidän täytyy ensin tulla terveeksi".

Fantine keskeytti hänen puheensa tuimasti.

"Mutta minähän olen terve! Minä sanon teille, että minä olen aivan terve! On tuokin aika tyhmyri, tuo lääkäri! Minä tahdon nähdä lapseni!"

"Nähkääs nyt", sanoi lääkäri, "miten te kiivastutte. Niinkauvan kun te käyttäydytte tuolla lailla, vastustan minä sitä, että lapsenne tuotaisiin teille. Ei riitä yksistään nähdä häntä kerran, tulee elää hänen takiaan. Kun te tulette järkiinne, tuon minä itse hänet tänne".

Äiti-raukka painoi päänsä alas.

"Herra lääkäri, pyydän anteeksi. Ennen en minä olisi suinkaan puhunut siten kuin minä tässä puhuin, mutta minulle on sattunut niin paljon onnettomuutta, ett'en joskus enää tiedä mitä puhunkaan. Ymmärrän kyllä, että te pelkääte mielenliikutusta; minä odotan niin kauvan kun te vaan tahdotte, mutta minä vannon teille, ett'ei lapseni näkeminen olisi tehnyt minuun lainkaan pahaa vaikutusta. Minä näen hänet, minä en ole jättänyt häntä silmistäni eilis-illasta asti. Tiedättekö, jos hänet nyt tuotaisiin tänne, niin minä vaan hänelle hellästi, hiljaa puhelin. Siinä kaikki. Eikö ole aivan luonnollista, että minä haluan nähdä lastani, kun on käyty hänet varta vasten noutamassa Montfermeilista? En ole vihoissani. Tiedän kyllä tulevani onnelliseksi. Koko yön näin vain valoa ja ihanuutta ja ihmisiä, jotka hymyilivät minulle. Herra lääkäri saa tuoda Cosetten minulle, milloin hän vaan tahtoo. Minussa ei ole enää kuumetta, koska olen parantunut; tunnen selvästi, ett'ei minua vaivaa enää mikään; mutta olen aivan kuin olisin todellakin sairas, enkä liikahtakaan, tehdäkseni näiden hoitajanaisten mieliksi. Kun sitten nähdään, että minä olen niin hiljaa ja niin rauhallinen, silloin sanotaan: nyt täytyy antaa hänelle lapsensa".

Herra Madeleine oli istunut tuolille vuoteen viereen. Fantine kääntyi häneen päin; hän ponnisteli huomattavasti, näyttääkseen tyyneltä ja "hyvin kiltiltä", kuten hän

tapasi sanoa tuossa sairauden synnyttämässä avuttomuudessaan ja heikkoudessaan, jotta ei enää voitaisi olla tuomatta hänelle Cosettea, kun havaittaisiin hänet niin rauhalliseksi. Mutta vaikka hän näin kokikin hillitä itseään, ei hän voinut olla tekemättä herra Madeleinellem tuhusia kysymyksiä.

"Oliko teillä hauska matka, herra pormestari? Ah, miten olittekaan hyvä, kun läksitte noutamaan häntä minulle! Sanokaa vain, miten hän nyt jaksaa. Onko hän hyvin kestänyt matkan vaivat? Voi! hän ei varmaankaan tunne minua enää! Näin pitkässä ajassa on hän ehtinyt unohtaa minut, tuo sydänpömpöni! Lapsilla niillä ei ole sitten muistoa lainkaan. Ne ovat aivan kuin lintuset. Tänään ne näkevät yhden esineen, huomenna toisen, ja sitten ne eivät enää ajattele kumpaistakaan. Oliko hänellä edes puhtaita liinavaatteita? Pitivätkö nämä Thénardierit hyvää huolta hänen siisteydestään? Miten oli hänen ruokansa laita? Ah, jos tietäisitte miten kärsinkään toistaessani kurjuuteni aikana kaikkia näitä kysymyksiä! Mutta nythän se on sekin ohi. Minä olen iloinen. Oi kuinka haluaisinkaan häntä nähdä! Herra pormestari, oliko hän teistä kaunis, tuo minun pikku tyttöseni? Teidän oli kai hyvin kylmä niissä kyytivaunuissa! Eiköhän häntä voisi tuoda tänne lyhyeksi, lyhyeksi hetkeksi vaan ja viedä sitten heti pois taas? Sanokaahan! Tehän olette isäntä täällä, teidänhän vain tarvitsee käskää!"

Herra Madeleine tarttui hänen käteensä ja sanoi:

"Cosette on kaunis, Cosette voi hyvin, Te saatte nähdä hänet heti, tyyntykää nyt vaan. Te puhutte liian kiihkeästi ja sitten te ojentelette käsiänne peitteen alta ja siitä yskänne pahenee".

Yskänpuuskaukset keskeyttivät todellakin Fantinen puhetta melkein joka sanassa.

Fantine ei nurissut, hän pelkäsi liian kiihkeillä valituksillaan vähentäneensä luottamusta, jota hän halusi herättää, ja hän ryhtyi puhelemaan joutavista asioista:

"Se on jokseenkin kaunista seutua se Montfermeil, eikö niin? Kesäisin on sinne hyvä tehdä huvimatkoja. Miten niiden Thénardierein asiat luistavat? Ei niillä main paljon isoista väkeä kulje. Se onkin se heidän majatalonsa jonkunlainen nurkkakapakka vain".

Herra Madeleine piteli yhä hänen kättään omassaan ja tarkasteli häntä huolestuneena; hän oli ilmeisesti tullut sanomaan Fantinelle asioita, joiden edessä hän nyt joutui epäröimisen valtaan. Suoritettuaan tehtävänsä oli lääkäri vetäytynyt pois. Vain sisar Simplicie oli heidän kanssaan. Mutta yht'äkkiä huudahti Fantine kesken tätä hiljaisuutta:

"Minä kuulen hänen äänensä! Hyvä Jumala! Minä kuulen hänen äänensä!"

Hän viittasi kädellään olemaan hiljaa, pidätti hengitystään ja kuunteli ihastuneena.

Joku lapsi leikki pihalla, portinvartijattaren tai jonkun työläisvaimon lapsi. Se on niitä sattumia, joita tapaa aina ja jotka näyttävät kuuluvan surullisten tapahtumain salaperäiseen koneistoon. Lapsi, pieni tyttönen, hyöri ja hääri ja juoksi lämpimikseen, nauroi ja lauloi täyttä kurkkua. Ah! Mihin kaikkeen sekaantuvatkaan lasten leikit! Juuri tämän pienen tytön kuuli Fantine laulavan.

"Oi!" jatkoi hän, "se on minun Cosetteni! Minä tunnen hänen äänensä!"

Lapsi kaikkosi pois niinkuin oli tullutkin, ääni vaikeni, Fantine kuulosti vielä jonkun aikaa, sitten saivat hänen kasvonsa synkän ilmeen ja herra Madeleine kuuli hänen puhelevan hiljaa: "Kuinka tuo lääkäri on ilkeä, kun ei anna minun nähdä lastani! Sillä miehellä onkin niin pahannäköiset kasvot!"

Mutta vähitellen palasi hänen ilomielensä taas. Hän puheli yhä itsekseen, pää korvallisella:

"Miten onnelliseksi tulemmekaan! Me saamme ensiksikin pienen puutarhan, sen on jo herra Madeleine luvannut minulle. Tyttöseni saa leikkiä puutarhassa. Hän kai tuntee jo kirjaimet, minä opettaisin häntä sitten tavaamaan. Hän ajaisi ruohikossa takaa perhosia. Minä katselisin häntä. Ja sitten hän pääsisi ripille. Ah niin! Milloinkahan hän pääsisikään ripille?"

Hän rupesi laskemaan sormillaan.

"... Yksi, kaksi, kolme, neljä ... hän on nyt seitsemän vanha. Viiden vuoden päästä. Hän saisi valkean hunnun, hienot harsosukat, hän näyttäisi oikein pikku-neidiltä. Oi hyvä sisareni, ette tiedäkään, kuinka tyhmä minä olen, minä ajattelen tässä tyttäreni ripillepääsyä!"

Ja hän rupesi nauramaan.

Herra Madeleine oli päästänyt hänen kätensä. Hän kuunteli Fantinen juttelua kuin kuunnellaan humisevaa tuulta, silmät maahan luotuina, ajatus vaipuneena pohjattomiin mietiskelyihin. Äkkiä lakkasi Fantine puhumasta, hän kohotti vaistomaisesti päätään. Fantine oli muuttunut hirvittävän näköiseksi.

Hän ei puhunut enää, hän ei enää hengittänyt; hän oli noussut puoliksi istualleen, laihat olkapäät tulivat esiin paidan alta, hänen kasvonsa, jotka vielä hetki sitten säteilivät iloa, olivat muuttuneet kalman kalpeiksi ja hän näytti suuntaavan kauhun suurentamat silmänsä johonkin hirmunäkyyn huoneen toisessa päässä.

"Jumalani! Mikä teidän on, Fantine?" huudahti herra Madeleine.

Fantine ei vastannut, hän ei irrottanut katsettansa esineestä, jonka hän tuntui näkevän, hän kosketti toisella kädellään herra Madeleinein käsivarteen ja toisella viittasi häntä katsomaan taakseen.

Herra Madeleine käännähti ympäri ja näki Javertin.

3.

Javert on tyytyväinen.

Mitä oli tapahtunut?

Kello löi puoli yksi, kun herra Madeleine poistui Arrasin oikeussalista. Hän tuli majataloonsa juuri parhaaseen aikaan päästäkseen heti paluumatkalle postivaunuissa, joihin muistamme hänen tilanneen itselleen paikan. Vähää ennen kello kuutta aamulla oli hän saapunut Montreuil-sur-Meriin; hänen ensimmäisenä huolenansa oli ollut panna postiin kirjeensä Laffittelle, sekä kiirehtiä sairaalaan Fantinea katsomaan.

Mutta tuskin oli hän poistunut oikeuden istuntosalista, kun ensimmäisestä hämmästyksestään toipunut yleinen syyttäjä oli ruvennut puhumaan, välittääkseen Montreuil-sur-Merin kunnianarvoisan pormestarin mielenvikaisuus-kohtausta, julistaakseen, ett'ei tämä outo tapaus, joka kyllä selviäisi myöhemmin, ollut missään suhteessa muuttanut hänen vakaumustaan ja vaatiakseen sillä välin tämän Champmathieun tuomitsemista, koska hän oli ilmeisesti oikea Jean Valjean. Yleisen syyttäjän itsepäinen vakaumus oli silminnähävästi ristiriidassa kaikkien, niin hyvin yleisön kuin tuomarien ja valamiesten vakaumuksen kanssa. Puolustajan oli ollut sängen helppoa kumota tämä mahtipontinen puhe ja osottaa, että herra Madeleinein, s.t.s. oikean Jean Valjeanin paljastusten kautta oli juttu saanut tykkänään, täydellisesti toisen luonteen sekä että tuomarein edessä seisoj nyt syytön mies. Asianajaja oli saanut siitä aiheen ankarasti kosketella oikeudellisia erehdyksiä, jotka kovaksi onneksi eivät ole niinkään harvinaisia, j.n.e., j.n.e., puheenjohtaja oli loppulausunnossaan yhtynyt puolustajaan, ja muutamain minuuttien kuluttua oli valamiehistö vapauttanut Champmathieun kaikesta kanteesta.

Mutta yleiselle syyttäjälle piti olla joku Jean Valjean, ja kun hän oli menettänyt Champmathieun, kävi hän käsiksi Madeleineen.

Heti Champmathieun vapauttamisen jälkeen sulkeutuivat yleinen syyttäjä ja puheenjohtaja kahdenkeskiseen neuvotteluun. He keskustelivat "välttämättömyydestä toimittaa Montreuil-sur-Merin herra pormestari varmaan

talteen". Tämä lause on sanasta sanaan otettu herra yleisen syyttäjän alkuluonnoksesta ilmoituskirjelmäksi prokuraattorille. Päästyään ensimmäisestä liikutuksestaan, ei puheenjohtajalla enää ollut suuria vastaanvitetävänä. Oikeuden täytyi joka tapauksessa tehdä tehtävänsä. Ja sitten, sanoaksemme kaikki, vaikka puheenjohtaja olikin hyvä ja sangen älykäskin mies, oli hän kuitenkin kiihkeä kuningasmielinen, ja häntä oli loukannut se seikka, että Montreuil-sur-Merin pormestari oli Cannesin maihinnoususta puhuessaan sanonut *keisari* eikä *Buonaparte*.

Annettiin siis vangitsemis-käsky. Yleinen syyttäjä toimitti sen Montreuil-sur-Meriin erityisellä pikalähetillä ja jätti asian poliisikomisario Javertin huostaan.

Tiedämme Javertin palanneen Montreuil-sur-Meriin heti todistettuaan.

Javert nousi juuri makuulta, kun lähetti jätti hänelle vangitsemismääräyksen sekä käskyn tuoda vangittu oikeuden eteen.

Lähetti oli itsekin kokeneimpia poliisimiehiä, ja hän selitti parilla sanalla Javertille, mitä Arrasissa oli tapahtunut. Yleisen syyttäjän allekirjottama vangitsemismääräys kuului seuraavasti: "Komisario Javert vangitkoon herra Madeleinen, Montreuil-sur-Merin pormestarin, jonka on tämän päivän istunnossa havaittu olevan vapautettu rangaistusvanki Jean Valjean".

Ken ei olisi tuntenut Javertia ja olisi nähnyt hänet sillä hetkellä, kun hän tunkeusi sairaalan etuhuoneeseen, ei olisi osannut aavistaakaan mitään erinomaisempaa olevan tekeillä, vaan olisi Javert hänen mielestään ollut aivan tavallisen näköinen. Hän oli kylmä, tyyni, vakava, hänen harmaat hivuksensa valuivat sileinä ohimoille, ja hän nousi rappuja totutulla hitaudellaan. Mutta ken olisi tuntenut hänet perin pohjin ja tarkastellut häntä huolellisesti, olisi kauhistunut. Hänen nahka-kauluksensa solki oli tavalliselta paikaltaan niskassa siirtynyt vasemman korvan kohdalle. Se osotti suunnatonta kiihtymystä.

Javert oli kaikessa täydellinen; hän ei kärsinyt ryppyä velvollisuudessaan eikä virkapuvussa; kaikki kävi sääntöjen mukaisessa tarkassa järjestyksessä rikoksellisista takin nappeihin asti.

Jotta hän oli pannut kauluksensa soljen väärään paikkaan, siihen oli tarvittu jotain suurta mielenliikutusta, sellaista, jota voimme kutsua sisäiseksi maanjäristykseksi. Hän oli tullut huomiota herättämättä, ottanut läheiseltä vahti- asemalta mukaansa korpraalin ja neljä sotilasta, jättänyt sotilaat pihalle ja kysellyt Fantinen huonetta vanhalta portinvartijattarelta, joka ei osannut lainkaan aavistaa pahaa, koska hän oli usein ennenkin nähnyt aseistettuja miehiä tulevan herra pormestarin puheille.

Tultuaan Fantinen huoneen edustalle käänsi Javert avainta, työnsi ovea auki hiljaa kuin sairaanhoitaja tai sala-urkkija ja astui sisään.

Tai paremmin sanoen, hän ei astunut sisään. Hän jäi seisomaan kynnykselle oven rakoon, hattu päässä, vasen käsi pistettynä leukaan asti napitetun päällystakin alle. Kynnärtaipeessa saattoi erottaa hänen suunnattoman keppinsä lyijynupin, vaikka hän koettikin peittää selkensä taakse tuota hirveätä asettaan.

Hän jäi tähän asentoon lähes minuutin ajaksi, kenenkään huomaamatta hänen läsnäoloaan. Äkkiä kohotti Fantine silmänsä, näki hänet ja sai herra Madeleinenkin kääntymään.

Kun Madeleinen katse kohtasi Javertin katseen, muuttui tuo hievahtamaton, liikkumaton, puhumaton Javert kauhistuttavan näköiseksi. Ei mikään inhimillinen tunne voi muuttua niin hirvittäväksi kuin ilo.

Hänen kasvonsa olivat kuin pahanhengen, joka löytää uhrinsa.

Varma tietoisuus siitä, että nyt hänellä oli vihdoinkin vallassaan Jean Valjean, loihdi hänen kasvoilleen kaiken, mikä liikkui hänen sielussaankin. Raivoisassa myllerryksessä oli pohjamuta kohoutunut pinnalle. Nöyryytyksen tunne siitä, että oli vähän jäljiltä eksynyt ja että oli edes muutamiksi silmänräpäyksiksi erehtynyt tuon Champmathieun suhteen, oli haihtunut sen ylpeän puolustuksen tieltä, että hänhän oli ensiksi arvannut oikein ja että hänellähän oli jo niin kauvan ollut oikea vainu. Javertin tyytyväisyys ilmeni hänen mahtavassa asennossaan. Voitonriemun koko rumuus kuvastui tälle kalpealle otsalle. Siinä näkyi kaikki se kamaluus, mikä tyytyväisillä kasvoilla saattaa näkyä.

Javert oli tällä hetkellä kuin taivaassa. Pääsemättä siitä tietoisuudessaan täysin selville, tunsu hän kuitenkin hämärästi sisimmässään oman tärkeytensä ja saavuttamansa menestyksen, hän tunsu, mitenkä hän, Javert, oli oikeuden, valon ja totuuden ruumiillistunut ilmestys, jonka ylevänä tehtävänä oli pahan musertaminen. Hän näki takanansa ja ympärillään, suunnattomissa syvyyksissä, esivallan, oikeuden, tutkittavat asiat, lain kirkkauden, pelottavan rangaistuksen, kaikki tähdet; hän valvoi järjestystä, hän singahutti lain salamia, hän kosti yhteiskuntaa vastaan tehdyt rikokset, hän avusti asevoimin rajatonta hallitusvaltaa; hän kohosi kirkkauteen ja loistoon; hänen voitossaan oli vielä jäännös taistelun uhmaa ja ottelun tulisuuutta; siinä ylpeänä, mahtavana seisoessaan kuvasti hän täydessä loistossaan jonkun säälimättömän julman pääenkelin yli-inhimillistä petomaisuutta; sen teon synkästä pimennosta, jota hän parhailtaan täytti, välkähti tuolloin tällöin hänen luojaan kouraansa puserretun yhteiskunnan miekan hohtava terä; onnellisena ja jalon

närkästyksen täyttämänä musersi hän kantapäällään rikoksen, paheen, kapinahengen, hävityksen, helvetin voimat; hän sädehti, hän ruhjoi, hän hymyili, ja tästä hirvittävästä Pyhästä Mikaelista loisti eittämätön suuruus.

Vaikka Javert olikin kauhistuttava, ei hänessä kuitenkaan näkynyt mitään halpamaista.

Rehellisyys, vilpittömyys, suoruus, vakaumus, velvollisuuden tunto ovat asioita, jotka väärille poluille johtuessaan voivat tulla kauhistuttaviksi, mutta jotka kauhistuttavinakin ovat suuremmissa; niiden mahtava vaikutus johtuu ihmisluonnon mukaisesti juuri tuosta kauhun tunteesta. Ne ovat hyveitä, joissa on vain yksi pahe, erehdys. Hirveimmissä muodoissaan esiintyvän kiihkoilijan rehellisen säälimättömästä voitonriemusta säteilee kuitenkin jonkunlainen kaameata kunnioitusta herättävä ylevyys. Kauhistuttavassa onnellisuudessaan oli Javert itse tietämättään kuitenkin yhtä suuresti surkuteltava kuin jokainen koston-iloa paistava raaka ja sivistymätön ihminen. Ei voi ajatella järisyttävämpää, kamalampaa näkyä kuin nämä kasvot, joille kuvastui kaikki se, mitä voisimme kutsua hyvän pahaksi.

4.

Järjestysvalta tarttuu jälleen saaliiseensa.

Fantine ei ollut nähnyt Javertia lainkaan sen jälkeen kun herra pormestari oli vapauttanut hänet tämän miehen käsistä. Hänen sairaat aivonsa eivät osanneet asioita arvostella, mutta siitä oli hän varma, että Javert oli nyt tullut häntä uudestaan hakemaan. Hän ei voinut sietää tämän miehen kamalaa ulkomuotoa, hän tunsi menehtyvänsä, hän peitti käsin kasvonsa ja huusi tuskissaan:

"Herra Madeleine, pelastakaa minut!"

Jean Valjean — täst'edes emme käytä enää hänestä muuta nimeä — oli noussut seisoaalleen. Hän sanoi Fantinelle lempeimmällä, levollisimmalla äänellään:

"Olkaa rauhassa. Ei hän ole tullut teitä hakemaan".

Sitten kääntyi hän Javertin puoleen ja sanoi:

"Tiedän kyllä, mitä varten olette tullut".

Javert vastasi:

"No, joutua siis!"

Äänensävyssä, millä hän lausui nämä kolme sanaa, oli jotakin raivokasta, vimmittua. Javert ei sanonut: "No, joutua siis!" vaan hän sanoi: "Na, jautoa sääs!" Ei mikään

kirjoitustapa voi ilmaista äänenväriä, millä nuo sanat lausuttiin; se ei ollut enää inhimillistä puhetta, se oli pedon murinaa.

Hän ei menetellyt lainkaan tavallisuuden mukaan; hän ei ryhtynyt selittämään asiaa; hän ei esittänyt kirjettä, missä käskettiin tuoda vangittu oikeuden eteen. Hänen mielestään oli Jean Valjean jonkunlainen salakähmäinen, saavuttamaton vihollinen, ovela painija, jota hän oli pidellyt käsissään jo viisi vuotta voimatta paiskata häntä tantereeseen. Tämä vangitseminen ei merkinnyt taistelun alkua, se merkitsi loppua. Hän sanoikin siis vain: "No joutua siis!"

Mutta hän ei edennyt askeltakaan; hän naulitsi Jean Valjeaniin jäätävän katseensa, jonka hän iski uhriinsa kuin rautakynnen ja jolla hän oli tottunut vetämään onnettomat vastustamattomasti luoksensa.

Tämän samaisen katseen oli Fantine kaksi kuukautta aikaisemmin tuntenut tunkevan luihin ja ytimiinsä asti.

Kuullessaan Javertin äreät sanat avasi Fantine silmänsä. Olihan herra pormestari tuossa lähellä. Mitä tarvitsi hänen pelätä?

Javert astui nyt keskelle huonetta ja karjasi:

"No, eikö sinusta tule lähtöä?"

Onneton Fantine katsahti ympärilleen. Ei ketään muita kuin nunna ja herra pormestari ollut saapuvilla. Ketä voikaan siis tarkoittaa tämä raaka sinuttelemisen? Vain häntä. Hän vapisi.

Silloin näki hän kamalan näyn, niin kamalan, ett'ei ollut moista aavistanut edes kauheimmissa kuumehourailuissaan.

Hän näki sala-urkkija Javertin tarttuvan herra pormestaria kauluksesta; hän näki herra pormestarin taivuttavan päänsä. Hän luuli maailmanlopun tulevan.

Javert oli todellakin tarttunut Jean Valjeania kauluksesta.

"Herra pormestari!" kirkaisi Fantine.

Javert purskahti nauruun, tuohon inhottavaan nauruun, joka paljasti ikeniä myöten kaikki hänen hampaansa.

"Ei täällä ole enää herra pormestaria!"

Jean Valjean ei kokenutkaan irrottaa kättä, joka piteli hänen takinkauluksestaan. Hän sanoi:

"Javert..."

Javert keskeytti:

"Sinun tulee kutsua minua herra komisarioksi".

"Herra", jatkoi Jean Valjean, "haluaisin puhua teille pari sanaa kahden kesken".

"Kovaa! Puhu kovaa!" vastasi Javert; "minulle puhutaan aina kovaa!"

Jean Valjean jatkoi ääntään hiljentäen:

"Minulla olisi vain muuan harras pyyntö teille..."

"Johan minä käsinkin sinua puhumaan kovaa".

"Mutta sitä ei saa kuulla muut kuin te..."

"Mitä se minua koskee? Minä en kuuntele!"

Jean Valjean kääntyi hänen puoleensa ja kuiskasi hänelle nopeasti ja hyvin hiljaa:

"Myöntäkää minulle kolme päivää! Kolme päivää, mennäkseni hakemaan tämän onnettoman naisen lasta! Minä maksan, mitä vaan vaaditte. Te voitte tulla mukaani, jos haluatte".

"Jopa nyt pilojasi puhut!" huusi Javert. "Etpä totta tosiaan ole tyhmimpiä! Sinä pyydät minulta kolmea päivää päästäksesi pakoan! Sanot muka lähteväsi hakemaan tämän naikkosen lasta! Ompa se viisaasti keksitty!"

Fantine säpsähti.

"Lastani!" huudahti hän, "hakemaan! Hän ei siis olekaan täällä!

Sisareni, vastatkaa, missä on Cosette? Tahdon lapseni! Herra Madeleine!

Herra pormestari!"

Javert polki jalkaa.

"Siinä toinen! Pidätkö kitasi, senkin lunttu! On tämäkin kaunista paikkakuntaa tämä, missä kaleerivangit ovat hallitusmiehiä ja missä yleisiä naisia hoidellaan kuin kreivittäriä ikään. Mutta kyllä tästä nyt tulee sukkela loppu! Jo oli aikakin!"

Hän katsahti tuikeasti Fantineen ja lisäsi, tarttuen kourallaan Jean

Valjeanin kaulaliinaan, kaulukseen ja paitaan yhtäaikaan:

"Minä sanon sinulle, ett'ei ole olemassa herra Madeleinea eikä herra pormestaria. On olemassa vain varas, rosvo, rangaistusvanki Jean Valjean! Häntä minä tässä juuri pitelen! Ja muuta hän ei ole!"

Fantine kavahti äkkiä kohoksi, nojaten jäykkiin käsivarsiinsa ja käsiinsä, katseli Jean Valjeania, katseli Javertia, katseli nunnaa, avasi suunsa kuin puhuakseen, korinaa kuului hänen kurkustaan, hänen hampaansa kalisivat, hän ojenteli tuskissaan käsivarsiensa, availi suonenedontapaisesti nyrkkejensä, etsi apua ympäriltään kuin hukkuva, ja vaipui sitten kuin musertuneena tyynylleen. Pää kolahti vuoteen laitaa vastaan ja retkahti rinnalle, suu levisi ammolleen, silmät olivat auki, niiden tuike sammunut.

Hän oli kuollut.

Jean Valjean laski kätensä Javertin kädelle, joka häntä piteli, avasi sen kuin lapsen käden ja sanoi:

"Te olette tappanut tämän naisen!"

"Lopettakaamme!" huusi Javert raivoissaan. "En minä ole tullut tänne puheita kuuntelemaan. Heittäkäämme kaikki joutavat. Vahti odottaa alhaalla. Matkaan heti, tai tahdotteko käsiraudat!"

Huoneen nurkassa oli muuan vanha, ränsistynyt rautasänky, jota sisaret käyttivät leposijanaan valvoessaan sairaiden luona. Jean Valjean astui tämän sängyn luo, irrotti siitä silmänräpäyksessä jo kovin hontelon pääpuolen, mikä oli hyvin helppo tehtävä hänen voimilleen, tarttui kourin vahvimpaan rautatankoon ja mitteli katseillaan Javertia. Javert peräytyi ovelle.

Rautatanko kädessään astui Jean Valjean hitaasti Fantinen vuodetta kohti. Saavuttuaan sen ääreen kääntyi hän ympäri ja sanoi Javertille tuskin kuuluvalla äänellä:

"Annan teille sen neuvon, ett'ette häiritse minua tällä hetkellä".

Varmaa on, että Javert vapisi.

Hän ajatteli ensin lähteä hakemaan vahtia, mutta Jean Valjean voi sillä välin luikkia tiehensä. Hän jäi siis huoneeseen, tarttui keppiinsä alapäästä kiinni ja nojasi ovenpieleen, hellittämättä Jean Valjeania silmistään.

Jean Valjean laski kyynärpäänsä sängyn pielustalle, nojasi otsaansa käteensä ja katseli liikkumatonna lepävää Fantinea. Hän jäi tähän asentoon puhumattomaksi, hievahtamattomaksi, ajattelemta varmaankaan enää mitään tämän maailman

asioita. Hänen kasvoillaan ja hänen asennossaan näkyi enää vain sanomattoman säälin ilme. Hetkisen näin tuijoteltuaan kumartui hän Fantinen puoleen ja alkoi puhella hänelle hiljaa.

Mitä sanoi hän Fantinelle? Mitä saattoi sanoa tämä mies, joka oli kadotukseen ja kiroukseen tuomittu, tälle naiselle, joka oli kuollut? Mitä hän puhui? Ei kukaan ihminen maan päällä sitä kuullut. Kuuliko sitten kuollut hänen sanansa? Niitä on liikuttavia harhaluuloja, jotka ovat ehkä ylevintä todellisuutta. Varmaa kuitenkin on että sisar Simplice, ainoa tapahtuman todistaja, on usein kertonut selvään nähneensä sillä hetkellä, jolloin Jean Valjean puhui Fantinen korvaan, kohoovan näille kalpeille huulille ja näihin hämäriin, haudan hämmästyttä kuvastaviin silmiin sanoin selittämättömän, kirkkaan hymyn.

Jean Valjean tarttui molemmin käsin Fantinen päähän ja laski sen tyynylle hellävaroen kuin äiti lapsensa pään, veti kiinni hänen paitansa rihman ja työnsi huolellisesti hänen hivuksensa päähineen alle. Sitten sulki hän kuolleen silmät.

Fantinen kasvot näyttivät tällä hetkellä kummallisen kirkastuneilta.

Kuolema merkitsee astumista suuren valon piiriin.

Fantinen käsi riippui vuoteen ulkopuolella. Jean Valjean polvistui tämän käden eteen, kohotti sitä hellästi ja painoi siihen suudelman.

Sitten nousi hän jälleen seisoalleen ja sanoi Javertiin päin kääntyen:

"Nyt olen teidän käytettävissänne".

5.

Sopiva hauta.

Javert vei Jean Valjeanin kaupungin vankilaan.

Herra Madeleinen vangitseminen synnytti Montreuil-sur-Merissä tavattoman melun tai paremmin sanoen: tavattoman mieltenkuohon. Sydäntämme särkee, mutta me emme voi salata sitä seikkaa, että kuullessaan vain nuo sanat: *Hän on entinen kaleerijona*, heittivät melkein kaikki hänet oman onnensa nojaan. Vähemmässä kuin kahdessa tunnissa oli ehditty unohtaa kaikki hyvä, mitä hän oli tehnyt, ja hänestä tuli "vain kaleerivanki". Tähän tulee kuitenkin lisätä, ett'ei tunnettu vielä kaikkea, mitä oli tapahtunut Arrasissa. Koko päivän kuuli kaikkialla kaupungissa tämäntapaisia keskusteluja:

"Tiedättehän! Hän on vapautettu rangaistusvanki! — Kuka sitten? — Pormestari. — Loruja! Herra Madeleineko? — Niin. — Oikeinko totta? — Ei hänen nimensä ollutkaan Madeleine, vaan joku inhottava Béjean, Bojean, Boujean. — Ah! Jumalani! — Hänet on vangittu. — Vangittu! — Viety kaupungin vankilaan siksi, kunnes hänet muutetaan toiseen paikkaan. — Kunnes hänet muutetaan toiseen paikkaan! Muutetaanko hänet! Minne hänet muutetaan? — Hänet viedään rikos-oikeuden eteen eräästä varkaudesta julkisella tiellä, jonka hän kuuluu tehneen aikoinaan. — No johan minä sitä ajattelin! Tämä mies oli niin liian hyvä, liian täydellinen, liian lempeä. Hän kieltäytyi kunniarististä, hän jakeli rahoja kaikille paitaressuille, joita tapasi. Jo minä sitä aina aavistelin, että siinä takana on varmaan joku roskainen juttu!"

"Salongeissa" varsinkin piestiin kieltä tähän suuntaan.

Muuan vanha vallasnainen, *Drapeau blanc'in*[67] tilaaja, päästi ilmoille seuraavan mietelmän, jonka syvyysiin on melkein mahdotonta tunkeutua:

"En ole lainkaan pahastunut. Se niitä buonapartelaisia opettaa!"

Näin hävisi Montreuil-sur-Meristä haamu, joka oli kulkenut herra Madeleinein nimellä. Kolme, neljä henkilöä koko kaupungissa pysyi uskollisena hänen muistolleen. Vanha portinvartijatar, joka oli häntä palvellut, kuului näiden joukkoon.

Saman päivän iltana istui tämä kunnon vanhus kopissaan vielä vallan säikäyksissään ja surullisten ajatusten rasittamana. Tehdas oli ollut suljettuna koko päivän, pääportti vahvasti lukossa, katu autiona. Koko talossa oli vain nuo kaksi nunnaa, sisar Perpetua ja sisar Simplice, jotka valvoivat Fantinen ruumiin ääressä.

Lähetessä sen hetken, jolloin herra Madeleinein oli tapa tulla kotiin, nousi kelpo portinvartijatar vaistomaisesti, otti eräästä laatikosta herra Madeleinein huoneen avaimen sekä kynttilän, jota hän käytti iltaisin rappuja noustessaan, pisti sitten avaimen naulaan, josta hän oli tottunut sen ottamaan, ja laski kynttilän siihen viereen, aivan kuin odottaisi hän herra Madeleinea nytkin tulevaksi. Sitten hän istuutui jälleen tuolilleen ja vaipui ajatuksiinsa. Kelpo eukko oli tehnyt kaiken tuon tietämättään, tajuamattaan.

Vasta parin tunnin kuluttua heräsi hän mietiskelyistään ja huudahti:

"Voi hyvä Jumala Jeesus! Kun olen pannut hänen avaimensa naulaan!"

Siinä hetkessä avautui kopin lasiluukku, käsi pistihe aukosta sisään, otti avaimen ja kynttilän sekä sytytti sen toisesta kynttilästä, joka paloi kopin pöydällä.

Portinvartijatar nosti silmänsä ja hämmästyti sanattomaksi, kirkaisun tukahtuessa kurkkuun.

Hän tunsi nämä sormet, tämän käsivarren, tämän päällystakin hihan.

Se oli herra Madeleine.

Hän seiso i muutaman sekunnin ajan voimatta saada sanaakaan suustaan, *älistyneenä*, kuten hän itse sanoi perästä päin, tapauksesta kertoessaan.

"Hyvä Jumala! Herra pormestari!" huudahti hän vihdo in, "minä kun luulin Teidän olevan..."

Hän pysähtyi, hänen lauseensa loppu olisi loukannut alkua. Jean Valjean oli yhä hänen mielestään herra pormestari.

Jean Valjean täydensi hänen ajatuksensa.

"Vankilassa", sanoi hän. "Siellä minä olinkin. Mutta minä mursin akkunan rautaristikon, pudottaudu in katonrajasta maahan ja olen nyt tässä. Minä menen nyt huoneeseeni, käsketään puheilleni sisar Simplice. Hän on kaiketi tuon vaimoraukan luona."

Vanhus totteli kiireesti.

Jean Valjean ei häntä millään tavalla varottanut; hän oli varma siitä, että hän pitäisi hänen turvallisuudestaan parempaa huolta kuin hän itse.

Ei ole saatu selville, miten hänen oli onnistunut päästä pihaan avaamatta pääporttia. Hänellä oli tosin aina mukanaan erikoinen avain, joka avasi erään pienen sivuportin; mutta kaihan oli tutkittu hänen taskunsa ja otettu tuo avain pois. Tätä seikkaa ei ole voitu selvittää.

Hän nousi rappuja, jotka johtivat hänen huoneeseensa. Saavuttuaan ylös laski hän kynttilänsä rappujen viimeiselle astuimelle, avasi hiljaa ovensa, sulki haparoiden akkunan ja ulkoluukut, palasi sitten noutamaan kynttilänsä ja astui jälleen huoneeseensa.

Tämä varovaisuus olikin tarpeen; sillä muistammehan, että hänen akkunansa näkyi kadulle.

Hän heitti silmäyksen ympärilleen, tuolilleen, vuoteelleen, johon ei oltu koskettu kolmeen päivään. Ei näkynyt pienintäkään jälkeä tois-öisestä epäjärjestyksestä. Portinvartijatar oli "korjannut huoneen". Hän oli sitäpaitsi poiminut tuhasta ja asettanut siististi pöydälle raudotetun kepin pätkät ja mustuneen kahden frangin rahan.

Jean Valjean kirjotti eräälle paperilehdelle: *Tässä ovat raudotetun keppini pätkät sekä Pikku-Gervaisilta varastettu kahden frangin raha, josta puhuin silloin rikosoikeuden istunnossa.* Hän laski tälle paperilehdelle hopearahan ja raudotetun kepin pätkät niin, että ne ensinnä näkyivät huoneeseen astuttaessa. Hän otti kaapista vanhan paitansa ja repi sen kappaleiksi. Niin sai hän kangasliuskoja, joihin hän kääri nuo kaksi hopeaista kynttilänjalkaa. Muuten ei hän ollut lainkaan kiireissään eikä kiihdyksissään, sillä kääriessään piispan kynttilänjalkoja paitaansa pureskeli hän ahkerasti mustaa leivänpalasta. On luultavaa, että hän oli paetessaan vankilasta tuonut leivänpalan mukanaan.

Tämän todistivat ne leivänmuruset, jotka myöhemmin oikeuden käskystä toimitetussa tutkimuksessa löydettiin huoneen lattialta.

Koputettiin ovelle hiljaa kaksi kertaa.

"Sisään!" sanoi hän.

Tulija oli sisar Simplice.

Hän oli kalpea, hänen silmänsä olivat punaiset, kynttilä huojuu hänen kädessään. Kohtalon ankarat iskut ovat siitä omituisia, että vaikka olisimme kuinka täydellisiä tai paatuneita tahansa, ne kiskovat salatuimmistakin syvyyksistä ihmis-luonnon esiin ja pakottavat sen näyttämään pinnalla. Tämänpäiväisissä mielenliikutuksissa oli nunnasta tullut jälleen nainen. Hän oli itkenyt ja hän vapisi.

Jean Valjean sai juuri kirjottaneeksi muutamia rivejä paperille, jonka hän ojensi nunnalle sanoen: "Sisareni, toimittakaa tämä herra rovastille".

Paperia ei oltu taivutettu kokoon. Hän vilkaisi siihen.

"Kyllä Te saatte lukea sen", sanoi Jean Valjean.

Hän luki:

"Pyydän herra rovastia ottamaan huostaansa kaiken, mitä tänne jää minulta. Hän suvainnee hyväntahtoisesti maksaa siitä minun oikeus-kuluni sekä tänään kuolleen naisen hautaamis-kustannukset. Loppu jääköön köyhille."

Sisar tahtoi puhua, mutta hän voi tuskin sopertaa muutamia käsittämättömiä äännähdyksiä. Lopulta onnistui hänen kuitenkin saada sanotuksi:

"Eikö herra pormestari haluaisi viimeistä kertaa tulla katsomaan sitä onnetonta nais-raukkaa?"

"En", sanoi hän, "minua ajetaan takaa, minut voitaisiin helposti vangita hänen huoneessaan ja se häiritsisi häntä."

Tuskin oli hän päättänyt lauseensa, kun kovaa melua kuului rappukäytävästä. He erottivat nousevain askelten kolinaa ja he kuuluivat vanhan portinvartijattaren huutavan korkeimmalla, kimeimmällä äänellä:

"Hyvä herra, minä vannon Teille Pyhän Jumalan kautta, ett'ei kukaan ole käynyt tästä sisään koko päivänä eikä koko iltanakaan, minäkään en ole liikahtanut kopistani!"

Mies vastasi:

"Mutta tuolla huoneessahan on valoa."

He tunsivat Javertin äänen.

Huone oli laitettu sillä tavoin, että ovi peitti oikealle kädelle avautuessaan yhden nurkan kokonaan. Jean Valjean puhalsi kynttilänsä sammuksiin ja asettui tähän nurkkaan.

Sisar Simplicie vaipui polvilleen pöydän viereen.

Ovi avautui.

Javert astui sisään.

Käytävästä kuului useampain miesten kuisketta ja portinvartijattaren innokkaita vastaväitteitä.

Nunna ei nostanut silmiään. Hän rukoili.

Hänen pieni kynttilänsä oli takanotsalla ja loi ympärilleen vain heikkoa valoa.

Javert huomasi sisaren ja pysähtyi neuvottomana.

Muistamme, että Javertin olemuksen peruste, hänen alku-aineensa, hänen ilmakehänsä oli kaiken esivallan kunnioitus. Hän oli valettu yhdestä kappaleesta, eikä hän sietänyt vastaväitteitä eikä rajoituksia. Hänen mielestään oli tietysti kirkollinen esivalta ensimmäinen kaikista, hän oli uskollinen, pintapuolinen ja sääntöjä noudattava tässä kohdassa niinkuin muissakin. Hänen silmissään oli pappi korkeampi henki, joka ei voi erehtyä, ja nunna pyhä olento, joka ei voi tehdä syntiä. Molemmat olivat hänen nähdäkseen maailman pahuudelta visusti suljettuja sieluja, ja niissä oli yksi ainoa ovi, joka avautui vain totuutta julistaakseen.

Huomattuaan nunnan aikoi hän ensin poistua.

Mutta oli olemassa toinenkin velvollisuus, joka häntä piteli ja työnsi voimakkaasti vastakkaiseen suuntaan. Hän jäi siis paikalleen ja — yritti vain yhden kysymyksen.

Nunna oli juuri sisar Simplicie, joka ei ollut eläissään valehdellut. Javert tiesi sen ja kunnioitti häntä erikoisesti sen takia.

"Sisareni," sanoi hän, "oletteko yksin tässä huoneessa?"

Seurasi hirvittävä hetki, jonka kuluessa portinvartijatar-parka tunsi voimainsa raukeavan.

Sisar kohotti päänsä ja vastasi:

"Olen."

"Te ette siis ole nähnyt", jatkoi Javert, "— suokaa anteeksi, jos yhä vaivaan, velvollisuuteni käskee — tänä iltana erästä henkilöä, erästä miestä. Hän on karannut, me etsimme häntä — Jean Valjeania, ettekö ole nähnyt häntä?"

Sisar vastasi:

"En."

Hän valehteli. Hän oli valehdellut kaksi kertaa peräkkäin, epäröimättä, nopeasti, ikäänkuin uhraten oman itsensä.

"Suokaa anteeksi", sanoi Javert ja poistui syvään kumartaen.

Oi hurskas nainen! Te ette ole enää moneen, moneen vuoteen ollut elävien joukossa; Te olette tavannut valkeudessa sisarenne puhtaat neitsyet ja veljenne enkelit; luettakoon tämä valhe hyväksenne paratiisissa!

Sisaren vakuutus oli Javertista niin ratkaiseva ja luotettava, ett'ei hän lainkaan huomannut sitä omituista seikkaa, että juuri sammutettu kynttilä savusi pöydällä.

Tuntia myöhemmin kulki muuan mies läpi metsikköjen ja sumuisten laaksojen, edeten nopeasti Montreuil-sur-Meristä Pariisia kohti. Tämä mies oli Jean Valjean. Pari kolme kuorma-ajuria, jotka kohtasivat hänet, ovat myöhemmin kertoneet hänen kantaneen kädessään jotain myttyä sekä olleen puettuna työmekkoon. Mistä oli hän saanut tämän mekon. Siitä ei päästy milloinkaan selville. Muuan vanha työmies oli muutamia päiviä aikaisemmin kuollut tehtaan sairaalassa, jättäen ainoaksi perinnökseen mekkonsa. Ehkä Jean Valjeanilla oli juuri tämä mekko.

Lopuksi sananen Fantinesta.

Meillä on kaikilla sama äiti, maa. Fantine jätettiin tämän äidin huomaan.

Rovasti luuli tekevänsä oikeimmin — ja ehkäpä tekikin — säästäessään Jean Valjeanin jälkeenjättämästä omaisuudesta mahdollisimman paljon köyhille. Sillä mistä olikaan lopulta kysymys? Kaleeri-vangista ja yleisestä naisesta. Sentähden teki hän Fantinen hautaamisen mahdollisimman mutkattomaksi ja supisti sen tuohon kaikkein välttämättömimpään: yhteiseen hautaan.

Fantine haudattiin siis kirkkotarhan vapaaseen kulmaan, joka kuuluu kaikille eikä kenellekään ja jonne köyhät kuopataan. Onneksi osaa kuitenkin Jumala löytää sielun. Hämärän vaipuessa maille mantereille laskettiin Fantine viimeiseen lepoonsa tuntemattomien luiden joukkoon; kohta oli hänkin tomuksi muuttuva, tuntemattomaksi, hajoavaksi tomuksi.

Hänet heitettiin yleiseen hautaan.

Hänen hautansa oli aivan hänen vuoteensa kaltainen.

(*Fantinen II osan loppu.*)

VIITSELITYKSET:

[1] *Brumaire*, toinen kuukausi Ranskan vallankumouksen ajanlaskussa, 23 päivästä lokakuuta — 21 päivään marraskuuta; 18 p:nä sumukuuta (9 p. marrask. 1799) teki Bonaparte itsensä ensimmäiseksi konsuliksi. Suomentaja.

[2] *Bienvenu* suom. "onnentulokas", "tervetuloa". Suomentaja.

[3] Tournefort (1656-1708) laati kasviluokittelunsa kukinnan rakenteen mukaan, vähän ottaen huomioon luontaista sukulaisuutta.

[4] Aikanaan kuuluisa kasvitieteilijä, k. 1777.

[5] "Ei Herra huonetta varjele, niin turhaan valvovat ne, jotka sitä vartioivat".

[6] *Guillaume Pigault-Lebrun*, ranskalainen romaanikirjailija, eli 1753-1835. Suomentaja.

[7] *Jean Baptiste de Boyer*, Argensin markiisi, sukkela epäilijäfilosofi, Fredrik Suuren ystävä, eli 1704-71.

[8] *Pyrrho*: kreikkalainen viisaustieteilijä, epäily-viisaustieteen perustaja, 4:llä vuosisadalla e.Kr.

[9] *Thomas Hobbes*: englantilainen viisaustieteilijä, eli 1588-1679.

[10] *John Tuberville Needham*, englantilainen luonnontutkija, eli 1713-81.

- [11] *Fiat lux* = tulkoon valkeus!
- [12] Senaikuinen virallinen sanomalehti.
- [13] Viinilasin ääressä.
- [14] Katolilainen pyhimys, kuoli 1660.
- [15] ilman pitkiä puheita. Suom.
- [16] *Cartouche*, kuuluisa varas ja rosvo Ranskassa 17-sataluvun alkupuolella. Suom.
- [17] Sallikaat lasten... Suom.
- [18] Olen maan matonen. Suom.
- [19] Kuuluisa piispa ja saarnamies Ludvig XIV:n ajalla, eli 1627-1704.
- [20] Sinua Jumala (ylistämme).
- [21] Tarkoittaa protestantti-vainoja Ludvig XIV:n aikoina. Suom.
- [22] Ranskal. rahamäärä: 5 penniä. Suom.
- [23] Vallankumouksellisten päähine.
- [24] Punainen hattu: kardinaalin päähine. Suom.
- [25] Viittaa erääseen tunnettuun tarinaan Perrettestä, joka maitoastiaa kaupunkiin kantaessaan uneksi ostavansa lehmät ja siat, vaunut ja talot, kunnes hänen innoissaan hypähtäessään maitoastia ja samalla toiveet särkyivät. Suom.
- [26] Uskon Isään Jumalaan.
- [27] Koska hän paljon rakasti. Suom.
- [28] Intialaisen taruston maailman-isä. Suom.
- [29] Kansan murretta ranskalaisilla Alpeilla: ryöväri-konna.
- [30] Kas Jussia! Suom.
- [31] *Floreal* (= kukka-), vuoden kahdeksas kuukausi Ranskan vallankumouksen ajanlaskussa (20 huhtik. — 20 toukok.). Suom.
- [32] Jälleen henkiin herätetty. Suom.
- [33] *Peruna*. Parmentier toi perunanviljelyksen Ranskaan.
- [34] *Passer à l'État de*. Suom.

- [35] Laittakaa vaatteenne kuntoon ennenkuin poistutte. Suom.
- [36] Muotokuva-, maisemakuva-albumi, piirros-kokoelma. Suom.
- [37] Ranskalainen kuvanveistäjä, k. 1733. Suom.
- [38] Hedelmöittävä peltojen haltija kreikkalaisilla ja roomalaisilla.
- [39] Erään Lesagen huvinäytelmän päähenkilö, ahnaan rahamiehen perikuva.
- [40] Ranskalainen maalari (1726-1805) Suom.
- [41] Linna Pariisin lähellä. Suom.
- [42] Roomalaisten suuri tappio v. 321 e.Kr. Suom.
- [43] Tasavaltalaislaulu vallankumousajalta. Suom.
- [44] Sanaleikki Bombardasta: mässäily ja rento elämä. Suom.
- [45] Sanaleikki, jota on mahdoton suomeksi sovittaa: *contemple mon calme* — markiisi de Montcalm. Suom.
- [46] Argon tietäjä-kuningas. Suom.
- [47] Nyt sulle, Bacchus, ma laulan.
- [48] Hyvät naiset. Suom.
- [49] Félix nimi merkitsee: onnellinen, autuas.
- [50] Pau: Kaupunki Ala-Pyreneillä, mistä saadaan korkkeja. Suom.
- [51] Sodan syy. Suom.
- [52] Ranskalainen laulurunoilija, 1772-1827. Suom.
- [53] Berquin: ranskalainen lastenkirjailija, k. 1791.
- [54] Ei mitään uutta auringon alla.
- [55] Lempi kaikilla sama. Suom.
- [56] Kuuluisa pankkimies, kansanedustaja ja ministeri 19 vuosisadan alkupuolella Ranskassa. Suom.
- [57] Ranskan sen aikuinen virallinen lehti. Suom.
- [58] *Vidocq*, kuuluisa veijari, myöhemmin Pariisin poliisipäällikkö, 1775-1857. Suom.
- [59] Kiihkokatolinen ranskal. kirjailija, 1753-1821. Suom.

[60] Kristus meidät vapahti. Suom.

[61] Vincentius Paulus perusti näet v. 1625 Pariisissa lazaristein liiton. Suom.

[62] Tämä välihuomautus on Jean Valjeanin.

[63] Silloisia vanhoillisia sanomalehtiä Ranskassa. Suom.

[64] Theramenes, atenalainen kansanyllyttäjä, k. 403 e.Kr. Suom.

[65] Je-nie-Dieu, sanaleikki Chenildieustä. Suom.

[66] Elinkautiset Pakko-Työt. Suom.

[67] *Drapeau blanc* = *valkoinen lippa*, senaikuinen kuningasmielinen sanomalehti. Suom. huom.